

Всеукраїнське громадське об'єднання
“Інтелігенція України за соціалізм”

Іван Мигович

**СВОБОДА
СОВІСТІ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ
(релігія, церкви і атеїзм
в українському соціумі)**

Київ 2009

ББК 86.3(Укр) 43
М 57

Редакційна рада:

Буйко Георгій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент;
Новиков Борис Володимирович – доктор філософських наук, професор;
Пхиденко Станіслав Семенович – кандидат філософських наук, професор.

Мигович І. І.

М 57 Свобода совісті: українські реалії. К., 2009. – 160 с.

Що таке свобода? Чи існує у нашій країні свобода совісті? Якою є конфесійна палітра України? Чого шукають співвітчизники у релігійній вірі? Чому можливо-владці і політики заграють з духовенством? Чи актуальні сьогодні оцінки релігії К.Марксом? Яка позиція сучасної Компартії України з світоглядних проблем? На ці та інші пов'язані з ними складні, суперечливі питання доступно і принципово, з науково-матеріалістичних позицій, пропонуються відповіді у цій праці, що виходить в серії актуальних видань Всеукраїнського громадського об'єднання "Інтелігенція України за соціалізм".

Розрахована на студентів, молодих дослідників, політиків, усіх небайдужих, мислячих читачів.

ISBN 978-966-387-028-1

© Мигович І.І., 2009

© ВГО "Інтелігенція України
за соціалізм", 2009

Наша ціль – людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє,
Вільна праця і вільна любов...

І. Франко

Чим вище людина за рівнем розумового і
морального розвитку, тим вона вільніша, тим
більше задоволення приносить їй життя.

А. Чехов

Від автора

У самотійне життя вступає покоління, яке виросло в самотійній Україні, за реставрації капіталізму. Прикметною ознакою повсякденного буття у ній стало поширення націоналізму, релігії, містики та інших форм ідеології. Вони з допомогою влади, антикомуністичних політичних сил, засобів масової інформації, школи, церков, шоу-бізнесу цілеспрямовано нав'язуються буденній свідомості, монополізують і уніфікують її в ідеалістичному дусі. Відповідної трансформації за таких умов зазнають погляди, настрої, поведінка і частини середнього покоління та людей похилого віку.

За останні десятиліття, як зазначив перший секретар ЦК Компартії України П.М. Симоненко, “в українському суспільстві на тлі поглиблення соціально-політичної, економічної та духовної кризи відбулося різке загострення міжконфесійних стосунків. Церква і духовництво виявилися утягненими у політичну боротьбу, внаслідок чого її невольними учасниками стали мільйони віруючих. Лінія релігійного протистояння пролягла не лише між конфесіями; нерідко вона розділяє село, сусідів, родичів, а іноді – і родини” [Симоненко Петро. Чи усі шляхи ведуть до храму? – К., 1999, с.1].

Тому актуальним стає діалектико-матеріалістичне тлумачення засадничих світоглядних проблем (всесвіт, людина, сенс життя тощо), наукове висвітлення культури, релігії, її соціальної сутності в минулому і нинішніх умовах, з'ясування традицій вільнодумства, природи наукового атеїзму, обґрунтування позиції сучасної Компартії України щодо свободи совісті, ставлення до церков, релігійних громад, співпраці з віруючими.

Це питання набули сьогодні не лише важливого теоретичного значення, але й актуального політичного змісту. При цьому мова йде не тільки про українські реалії. Справа в тому, що розвиток усього людства нині вступає в таку, принципово нову якість, яка суттєво змінює обличчя світу, систему міжнародних зв'язків і стосунків. Ім'я цієї стадії – глобалізація. Дослідження її характеру, рушійних сил, тенденцій, принципів, соціальних наслідків закономірно займають все більше місця в наукових пошуках і управлінській практиці. Підтримка чи протидія цьому суперечливому планетарному процесу стають пріоритетним напрямом світової політики, громадських рухів. Вони є також предметом глибокого аналізу і принципової оцінки з боку лівих сил [Див.: Валуйский А. Глобализация современного мира и коммунисты // Комунист України, 2007, №2, с.54–70].

Релігія в різні часи була впливовим чинником політичного життя народів і країн. Та з кожним новим етапом суспільного розвитку її становище змінюється. Яке місце і роль цього феномену в сучасному світі, що таке секуляризація, хто із українців і для чого звертається до віри в бога, чим ще, окрім задоволення культових потреб, займаються церкви в Україні, що означає свобода совісті, чому мислячі люди здавна критично ставляться до релігії, в чому полягає сутність наукового атеїзму... – відповіді на ці питання становлять великий пізнавальний інтерес для багатьох співвітчизників. Більше того, від їх усвідомлення значною мірою залежить подальший соціальний, культурний, політичний розвиток України.

Розуміння і врахування позиції Компартії України щодо релігії, церков і віруючих, реальних шляхів забезпечення конституційних прав, громадянських свобод та насущних інтересів особливо важливе для тих молодих людей, які вирішили пов'язати свою долю з боротьбою за соціалістичне майбутнє країни, прагнуть гідного життя, прогресивного поступу усіх трудящих планети. Діяти задля цієї благородної мети слід компетентно, демократично, гуманно. Сприяти цьому – призначення пропонованої праці. Наскільки вона вдалася автору, судити читачам. Додамо лише, що у ній викладено не лише науково – матеріалістичні знання з аналізованих питань, але й відбито творчі пошуки, життєву позицію і досвід власної громадсько-політичної діяльності. Одразу по війні втративши батька, я виріс у набожному середовищі в Закарпатті, завдяки Радянській владі здобув спеціальність агронома і журналіста, став переконаним атеїстом, доктором філософських наук, професором. На усіх ділянках і посадах (від бригадира колгоспу до секретаря обкому КПУ і народного депутата України) поширюю наукові знання, захищаю права трудящих, утверджую високі моральні цінності.

Стисло висловлені в цій праці думки, без перебільшення, вистрадані мною, пройняті щирим прагненням допомогти науковому усвідомленню тих складних світоглядних проблем, що на початку ХХІ ст. опинилися в центрі духовного і суспільно-політичного життя України. Розраховую на неупереджених, толерантних, доброзичливих співбесідників. Більш повно наші погляди висвітлені в фундаментальних працях, що збереглися в провідних бібліотеках. Готовий продовжити розмову з читачами через пресу, Інтернет, особисті зустрічі, усіма доступними способами.

А поки що з'ясуємо сутність свободи совісті.

Суспільний прогрес і свобода людини

У своїй довготривалій природній еволюції люди завжди прагнули до кращого життя, намагалися ослабити свою залежність від навколишньої дійсності, розкрити власні творчі сили і здібності. У цих прагненнях наші попередники поступово формували уявлення, які, закріплюючись і передаючись через зміну поколінь, орієнтували і, мов поводитир, вели їх вперед у поступальному розвитку. Такі поняття ставали ідеалами. Серед них чи найвпливовіше – **свобода**. Ще навіть чітко не оформившись у свідомості людей, воно вже рухало їх помислами і поведінкою. Згодом термін “свобода” викристалізувався і закріпився в суспільній думці, визначився змістовно, набув морального і правового визнання.

Що ж означає це безцінне, “солодке слово”?

Сьогодні під **свободою** розуміють здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, спираючись на пізнання об’єктивної необхідності. В історії суспільної думки ця проблема традиційно зводилася до питання: чи володіє людина свободою волі, тобто чи зумовлені її наміри і вчинки зовнішніми обставинами, чи вони спонтанні, стихійні, невмотивовані, довільні? Суб’єктивно-ідеалістичні теорії розглядають свободу особистості як незалежність її свідомості від об’єктивних умов. В метафізичних вченнях протиставляються свобода і необхідність. Деякі мислителі (Е.Кант) витлумачували їх як антиномії (нерозв’язні суперечності) свідомості. Волонтаризм проповідує довільність людських вчинків, фаталізм розглядає їх як наперед визначені.

Марксизм-ленінізм стоїть на тому, що проблему свободи слід розглядати не абстрактно, а у зв’язку з реально існуючими природними умовами, суспільними відносинами, практичною діяльністю людей, зумовленою їх потребами, інтересами та цілями. При цьому люди хоч і не вільні у виборі об’єктивних умов, однак володіють певною свободою щодо них. Навіть коли нема альтернативи, люди спроможні уповільнити настання небажаних для них явищ або ж прискорити наближення бажаних. Врешті-решт вони більш або менш вільні і у виборі засобів досягнення мети. Отже, свобода не абсолютна, а відносна і втілюється у життя шляхом вибору певного плану дій. Це залежить від ступеня усвідомлення

людьми своїх реальних можливостей, наявності потрібних засобів, збігу їхніх інтересів з об'єктивними тенденціями суспільного процесу, прагненнями соціальних спільнот та від інших чинників.

Тому марксизм визначає свободу як “пізнання необхідності”, що полягає “не в уявній незалежності” особи, колективу, класу або суспільства загалом від об'єктивних законів, а в їх здатності “приймати рішення зі знанням справи” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 109–110]. Така відносна історично, водночас реальна практично свобода особи вибирати за різних обставин свою лінію поведінки покладає на неї моральну і соціальну відповідальність за свої вчинки.

За *суб'єктами* умовно можна виділити свободу індивідуальну, групову, масову, за *сферами* – світоглядну, політичну, економічну, моральну і т. д., за *характером (спрямованістю)* – заперечну (від незгод, експлуатації, національного чи духовного гноблення) і позитивну (для наукового світогляду, творчої праці, всебічного розвитку, громадянської активності і т. д.).

Принциповим є те, що будь-яка свобода несумісна із свавіллям, вона причинно зумовлена. Людські думки, інтереси, наміри і вчинки не відміняють свободу, вони впливають на неї через усвідомлення інтересів, зовнішніх обставин. Абстрактної, абсолютної свободи не існує, вона завжди конкретна і відносна. Залежно від об'єктивних умов, рівня свідомості, волі, організованості та інших суб'єктивних чинників люди можуть володіти свободою в одних сферах життєдіяльності і бути позбавлені її в інших; міра їхньої свободи може бути різною – потенційною, дійсною, декларованою, нереалізованою, слабо усвідомленою тощо.

Реальна свобода існує в необхідності як безперервний ланцюг вибору, який люди робили в минулому і привели суспільство до сучасного стану, і передумов їх нинішньої та наступної діяльності. Історичний детермінізм, отже, не позбавляє людей вибору в суспільній діяльності, а передбачає її в собі як запоруку і результат. За визначенням К.Маркса, вільна свідомо діяльність становить родову ознаку індивіда, що виділяє людину з-поміж живих істот, а сама свобода, якою вона володіє в конкретну епоху, є необхідним продуктом людського розвитку. Кожен крок людей з тваринного царства “несвободи” “вперед по шляху культури був кроком до свободи”, писав Ф.Енгельс.

Незважаючи на труднощі суспільного розвитку (суперечності, антагонізми, катаклізми), в ньому загалом домінує звільнення від

соціальних обмежень особи, звуження їх і зростання свободи. Це магістральний шлях до безкласового комуністичного суспільства, де “вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т.4, с.430].

Суспільний прогрес і обсяг людської свободи перебувають в діалектичному зв'язку, взаємозумовлені. Вони вирішальною мірою залежать від рівня розвитку продуктивних сил, політичного устрою, соціальних відносин, духовної культури суспільства, психологічного здоров'я, соціальної зрілості і моральної відповідальності людей. Як писав В.І.Ленін, заперечуючи анархістські індивідуалістичні концепції свободи особи, “жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна” [Ленін В.І. Повне збір. тв., т. 12, с.96]. А силу держави він вбачав у свідомості й активності трудящих мас.

В Україні після реставрації капіталізму абсолютна більшість людей виявилися позбавленими свободи. Відновлення приватної власності на засоби виробництва, розкол суспільства на класи експлуататорів і експлуатованих, різка соціальна поляризація спричинили антагонізм інтересів купки надбагатих і основної маси населення – бідних, монополізацію влади експлуататорами, цілковиту залежність і безправ'я людей найманої праці, ветеранів, безробітних, молоді, стихійність громадянського життя. За таких умов більшість людей змушені обмежувати свободу своїх дій, коритися чужій волі; їх індивідуальний вибір зведений до мінімуму; в міжособистих стосунках переважає свавілля багатіїв і пристосовництво зубожілих.

Сьогодні в нашій країні, як і сто років тому, мірою особистої свободи є розмір приватної власності, а значить і можливість розпоряджатися матеріальними й духовними благами, забезпечувати свої потреби і забаганки. При цьому марно витрачаються ресурси суспільства, ігноруються інтереси більшості населення, обмежується її свобода. Як колись в цитаделях світового капіталізму, кланово-олігархічні угруповання в Україні не лише монополізують власність і владу, а й намагаються встановити ідеологічний диктат, експропріювати на свою користь всю свободу, якою донедавна володіло суспільство в цілому, максимально регламентувати поведінку громадян через поглиблення соціальної залежності. Зведені в закони обмеження поведінки більшості українців стають умовою егалітарної свободи і свавілля експлуататорської меншості.

За таких умов ця меншість через підпорядковані їй владні структури, систему освіти, ЗМІ, виборчі технології цілеспрямовано викоринює із суспільної свідомості гуманні соціалістичні погляди й ідеали та популяризує буржуазні доктрини свободи, зокрема націоналістичні й ліберальні концепції. Свого часу автори останніх А.Сміт, І.Бентам, Т.Джефферсон, Дж.С.Мілль та інші вважали, начебто максимальне обмеження сфер впливу держави, поширення і вільне розпорядження приватною власністю, забезпечення особистих інтересів сприятиме досягненню загального благоденства, розквіту індивідуальної свободи усіх членів суспільства. Та, як показує історичний досвід і нинішня світова фінансово-економічна криза, побудована на засадах буржуазного лібералізму політика виявилася хибною. Навіть у країнах “золотого мільярда” свобода хижачького збагачення і бездумного споживацтва збанкрутувала й зазнає краху.

Сучасні українські реалії наочно підтверджують лицемірство й облудність буржуазного тлумачення свободи. Гарячково нав’язуваний у 80–90-х роках минулого століття заклик до руйнування “тоталітарної” соціалістичної системи і розбудови незалежної України, на зразок західного “вільного суспільства”, набув тимчасової привабливості в очах частини населення, передусім інтелігенції і бюрократичної верхівки, а через два десятиліття породив народну трагедію. Сьогодні знову актуальні слова В.І.Леніна про те, що “поки не знищені класи, при всякому міркуванні про свободу і рівність мусить бути поставлено питання: свобода для якого класу? і для якого саме вживання? рівність якого класу з яким? і в якому саме відношенні?” [Ленін В.І. Повне збір. тв., т. 41, с. 404].

Багато буржуазних ідеологів на Заході (М.Фрідман, Г.Уолліч, Ч.Уайттейкер та ін.) відверто протиставляють свободу рівності. Набувають поширення різні технократичні, біхевіористські, глобалістичні, загальноцивілізаційні концепції, що принижують або заперечують будь-яку свободу особистості, обґрунтовують потребами спільно протидіяти сучасним викликам необхідність підпорядкувати цій мети інтереси і права залежних країн і народів, виправдовують маніпулювання свідомістю і поведінкою людей. Криза буржуазного індивідуалізму і формальних свобод спонукає державно-монополістичну буржуазію роздмухувати кампанію про “загальноєвропейські цінності”, “людські права”, світову небезпеку комунізму та інші версії. Нав’язувані громадській думці, здійснювані через дипломатію, політику, ці концепції і версії насправді

ведуть до обмеження демократичних прав і свобод, посилення контролю над масами, появи екстремістських рухів, затьмарення свідомості підростаючих поколінь.

Однак у кінцевому підсумку ці зусилля виявляться марними. Антигуманні антагоністичні відносини між людьми не можуть існувати вічно. В ході їх подолання реалізуються об'єктивні умови справжньої свободи. На зміну стихійним, несправедливим процесам у суспільстві приходить передбачуваний, планомірний розвиток з бажаними економічними, політичними і соціальними наслідками. На цьому магістральному шляху суспільна активність людей ставатиме все більш вільною, свідомою, творчою.

Як засвідчує історія, людство завжди боролось проти соціальних обмежень своєї свободи, хоч би якими ідеологічними формами вони не маскувались. Вимоги свободи, справедливості і рівності були взаємозумовленими, хоча обґрунтовувались ідеологами різних класів по-різному. Напередодні буржуазних революцій у Західній Європі та Північній Америці вони були проголошені як природне право усіх людей рівною мірою користуватися досягненнями цивілізації.

Історично першим документом у цій сфері вважається Декларація прав людини і громадянина, прийнята національними зборами Франції 26 серпня 1789 р. Після тривалого панування ідеології католицької церкви, кризь передсуди і обмеження пробилось усвідомлення того, що "забуття прав людини чи їх зневажання є єдиною причиною суспільних бідувань і зіпсованості урядів". У першій же статті Декларації підкреслювалась вистраждана істина про те, що люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах, а суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній користі. Метою політичних союзів проголошувалось забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими були і залишаються свобода, власність, безпека і опір гнобленню.

Проте після визначення суспільних орієнтирів на загальне благоденство минуло ще півтора століття революцій і воєн. Метафізичні ідеї свободи, рівності і братерства важко долали спротив фінансових заводіїв, недалекоглядних політиків, реакційного духовенства. Для новонародженого капіталізму невдовзі головним прагненням виявилися поділ міжнародних ринків, досягнення світового панування будь-якими засобами, навіть через ганебний колоніалізм. Людина перетворилася на звичайний ресурс для отримання надприбутків, як земля і капітал.

Реальну можливість розпоряджатися плодами своєї праці та власною долею відкрив Великий Жовтень.

У 30-х роках минулого століття французький юрист Рене Кассен дійшов висновку, що для досягнення реальної свободи і рівності людей потрібен надійний правовий механізм на рівні світового співтовариства. В 1941 р. президент США Рузвельт, передбачаючи неминучу перемогу над зловісною фашистською ідеологією, виклав своє розуміння майбутнього у відомих “чотирьох свободах”. Першою з них він вважав свободу слова і висловлювання думок, другою – свободу віросповідання для усіх, третьою – свободу від нужди, четвертою – свободу від страху, що означає загальне скорочення озброєнь в усьому світі.

Ще тривала Друга світова війна, а уряди багатьох країн почали шукати шляхи запобігання подібним трагедіям у майбутньому. У жовтні 1943 р. представники СРСР, США, Великобританії і Китаю визнали необхідність якомога швидшого створення міжнародної організації для забезпечення миру і безпеки країн та народів на засадах їх суверенної рівності і гуманізму. На Ялтинській зустрічі керівників радянського, британського і американського урядів у лютому 1945 р. було визначено принципи і механізми діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН). Незабаром її установчі документи остаточно прийняла конференція у Сан-Франциско, і 24 жовтня 1945 р. Статут ООН набрав чинності. Одним із її засновників стала Українська РСР, делегацію якої очолював академік-комуніст Д. Мануїльський. Нова міжнародна організація одним з перших порушила питання про створення Комісії з прав людини.

Редакційний комітет з авторитетних і високопрофесійних учених демократично підготував “Женевський проект”, який після обговорення більш ніж 50 державами 10 грудня 1948 року схвалила Генеральна асамблея ООН як Загальну декларацію прав людини. Її перша стаття проголосила: “Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства”. Декларація стала основою для вироблення і прийняття багатьох конкретних міжнародних і національних документів з прав людини, що мають обов'язкову юридичну силу. Так, стаття 3 Конституції України проголошує: “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава

відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.

Сьогодні на планеті знову загострилися суперечності між капіталом і працею. Світова фінансова криза переростає в економічну, соціальну, політичну. Ця тенденція особливо небезпечна для України, де пануючий кланово-олігархічний режим чинить беззаконня, брутально зневажає права і свободи громадян. Сумною реальністю нового століття є глобальне прагнення капіталу США і Заходу домінувати над іншими країнами і над людиною. Дедалі очевидніші паростки різновиду фашистської ідеології “золотого мільярда”, тобто лише тих, хто “гідний” жити на Землі. Свої претензії ідеологи технократичного, антигуманного неолібералізму обґрунтовують нездатністю демократії справитися з глобальними проблемами, породженими, не в останню чергу, хижацькою ненаситністю новітнього імперіалізму.

За нестримного устремління транснаціональних корпорацій до світового панування вкрай актуальною стає проблема забезпечення прав і свобод людини, насамперед на гідне життя і вільний розвиток, причому скрізь і для усіх, а не тільки певної частини населення в окремих країнах.

Історичний досвід, здобутки і уроки минулого – неоціненне надбання новітньої цивілізації. Осмислюючи і творчо його застосовуючи в нових умовах, людство здатне справитися з викликами ХХІ століття. Воно послідовно рухатиметься до демократії і свободи, невідворотно, хоч і нерівномірно, наблизатиме комуністичне суспільство, в якому, за передбаченням Ф.Енгельса, “об’єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с.278]. Одночасно з цим кожен член суспільства набуває реальні можливості для всебічного і повного розвитку закладених у ньому здібностей і талантів, для вільного доступу до нагромадженого людством досвіду, знань та інших духовних цінностей, володіючи при цьому вільним часом для їх засвоєння.

Шлях до нового суспільства буде, природно, тривалим, не легким. На ньому нинішня трагедія України – то прикра сторінка. Її неодмінно буде перегорнуто. Але автоматично цього не станеть-

ся. За свободу нашого поневоленого люду доведеться поборотися повсюдно, безперестанку, усім здоровим, патріотичним силам. Багато залежатиме від свідомості, згуртованості, цілеспрямованості трудящих. Народ України історично волелюбний, мудрий, хоробрий. Нинішня його втома, апатія – тимчасові. Віками й тисячоліттями він наполегливо добивався свободи й гідної долі. Спираючись на традиції, здобутки минулих поколінь, національні прагнення і волю, трудящі країни рано чи пізно змінять принизливе підневільне становище на гуманне, справедливе і вільне суспільство. Його невід’ємною засадою покликана стати **свобода совісті**.

Віками однією з принципових демократичних вимог був лозунг свободи віросповідання, релігій, ідейних переконань. Поступово його зміст почали визначати як свободу совісті. Оскільки тривалий час вирішальний вплив на світогляд, моральні і правові норми в суспільстві справляли релігія та церкви, склалося розуміння цієї категорії як права людини самостійно визначати своє ставлення до них, мати ті чи інші погляди, орієнтації, тип поведінки.

Свобода совісті – складне, багатогранне поняття, сутність якого проявляється у діалектичній єдності насамперед філософсько-етичного, політичного і юридичного аспектів.

Зміст першого полягає у можливості й моральній відповідальності людини визначати без будь-якого зовнішнього примусу, за внутрішнім велінням свою світоглядну позицію, діяти відповідно до особистих переконань, уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість.

Політичний аспект свободи совісті виявляється в характеристиці її як важливого елементу демократичного устрою суспільства і знаходить своє втілення у політиці держав, партій, рухів та інших громадських організацій відносно релігії, церкви, віруючих. Він втілюється також у взаємовідносинах церкви і віруючих, віруючих і невіруючих, політичних інститутів і громадських об’єднань.

Юридичний аспект свободи совісті виражається сукупністю правових норм, що регулюють суспільні відносини у процесі її реалізації й зафіксовані у конституційних, адміністративно-правових, кримінально-правових нормах, системі соціальних гарантій, що забезпечують ці права.

Ідея свободи совісті як природного права людини знайшла своє відображення ще в творчості античних філософів, а цілісного формулювання набула в епоху буржуазно-демократичних революцій. Вона втілена, зокрема, у першій поправці т.з. Біллія про права до

федеральної Конституції США (1787 р.), в Декларації прав людини і громадянина, прийнятій у 1789 р. Національними зборами Франції. В історичному плані свобода совісті формувалася насамперед як конституційно-правова категорія. У цій якості вона дістала своє законодавче закріплення (повне або урізане) в конституційних актах багатьох країн світу. Однак аж до Другої світової війни на міжнародному рівні не було прийнято офіційно якихось спільних актів, спрямованих на захист прав і свобод взагалі і свободи совісті зокрема. Так, ні у Версальському мирному договорі, ні у статуті Ліги Націй нічого не було сказано про релігійну терпимість, рівноправність народів незалежно від їх релігійності.

Після Другої світової війни з ініціативи СРСР у Статуті ООН було записано, що однією з важливих цілей цієї організації є заохочення і розвиток поваги до прав людини та основних свобод для всіх без різниці раси, статі, мови і релігії. Ці положення дістали своє втілення у Загальній декларації прав людини, проголошеній Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. В декларації підкреслюється, що кожна людина повинна володіти усіма правами і свободами без якихось відмінностей, пов'язаних з расою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією, політичними або іншими переконаннями, національною належністю, соціальним походженням, майновим чи іншим становищем. Стаття 18 Декларації спеціально присвячена свободі думки, совісті і релігії. В ній сказано: “Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком, в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів”.

На цих принципових засадах згодом було підготовлено і прийнято в рамках ООН міжнародний Пакт про громадянські і політичні права, що набрав чинності у 1976 році. Тут істотно розширено права і свободи громадян у різних сферах суспільного й особистого життя, в т.ч. і ті, що стосуються свободи совісті.

На основі зарубіжного і вітчизняного законодавства можна зробити висновок, що свобода совісті включає в себе такі самостійні елементи:

– право громадян сповідувати будь-яку релігію, не визнавати і не сповідувати ніякої;

- право вільно поширювати науково-атеїстичні погляди, не допускаючи образи релігійного почуття віруючих;
- рівноправність людей незалежно від релігійної приналежності;
- рівність усіх релігій перед законом;
- вільне відправлення культових дій, за умови, що воно не порушує громадського порядку і не супроводжується посяганнями на особу, честь і гідність громадян;
- неприпустимість адміністративного примусу відносно сповідання чи не сповідання релігії;
- неприпустимість культивування ворожості й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями;
- повне відокремлення церкви від держави;
- світський характер державної системи народної освіти на основі повного відокремлення школи від церкви.

Треба визнати, що пануюча в Радянському Союзі марксистська думка залишалася щодо свободи совісті в рамках юридичного підходу, правового її розуміння, причому декларувала виключно у ставленні до релігії. Це цілком зрозуміло, бо в умовах офіційного однодумства будь-яке інакомислення, інша позиція розглядалися як прояв політичної нелояльності. Тим часом Маркс не обмежував свободу совісті лише юридичними рамками, не зводив її до права сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої. Він розглядав свободу совісті і як філософсько-світоглядну категорію, що характеризує духовний світ особи, совість якої вільна від ілюзій, містики, обману.

Розробляючи сучасне законодавство стосовно політичних прав і свобод особи, необхідно бути на рівні досягнень світової юридичної думки і практики у цій сфері, а також враховувати її філософський і етичний аспекти. Це означає, насамперед, не зводити свободу совісті лише до свободи бути віруючим чи невіруючим. Йдеться про свободу світоглядних переконань взагалі, про вільний вибір ідеалів і цілей, яких людина дотримується, про невимушеність цього вибору. Тобто свобода совісті – це внутрішня суверенність індивіда, особистості і в правовому плані, і в моральному. Свобода совісті є основою і передумовою інших демократичних свобод особи – свободи слова, свободи організації людей за переконаннями тощо. Більше того, там, де права людини у сфері духу ущемлено, там вона втрачає і соціальні права, і юридичні, і політичні.

Восени 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про свободу совісті і релігійні організації, до підготовки якого мені випало бути безпосередньо причетним (як працівникові ЦК КПРС і науковцю, що знав релігійні проблеми України). Цей документ враховував практику і потреби життєдіяльності різних конфесій, а також новий рівень державно-церковних відносин, що склався в Союзі РСР за роки перебудови.

21 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР також прийняла Закон про свободу совісті і релігійні організації. В ньому враховано світовий досвід, багату практику життєдіяльності різних конфесій, а також принципово новий рівень державно-церковних відносин, що склалися за останні роки. Закон відповідає міжнародно-правовим угодам, в т.ч. Підсумковому документу Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Він не тільки служить гарантією конституційних положень про свободу совісті, а й дає їй більш широке і демократичне тлумачення, включаючи право громадян вільно виражати і поширювати релігійні або атеїстичні переконання, право батьків забезпечувати виховання дітей відповідно до своїх власних переконань. Дуже важливо, що здійснення свободи совісті підлягає лише обмеженням, які встановлені законом і необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян і сумісні з міжнародними зобов'язаннями України. Передбачено й відповідальність за розпалювання ворожнечі та ненависті (чи образ) до почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними або атеїстичними переконаннями.

На сьогодні церковні відносини в основному нормалізувалися. Проте зберігаються деякі старі проблеми, під впливом нових суспільних реалій з'являються певні труднощі, що потребують правового врегулювання і врахування в кожному конкретному випадку. Тому готується проект змін до чинного законодавства, ведеться пошук механізмів узгодження інтересів різних груп населення, соціальних інститутів і організацій, подолання чи запобігання негативним тенденціям. Такими є, зокрема, спроби клерикалізації суспільного життя, втручання влади у міжконфесійні і внутріцерковні відносини, дискримінація людей за світоглядною ознакою.

Особливу небезпеку становлять намагання створити державну релігію. Такі є в ряді країн (іслам у 17, римо-католицизм в 14, загалом у 43). В деяких державах є привілейовані церкви, що назива-

ються національними (Данія, Колумбія, Португалія), офіційними (Ірак, Норвегія), народними (Мавританія, Панама). Панівні конфесії мають ряд пільг. Одночасно обмежено віровчення, що не належать до них. При цьому очевидні ознаки ущемлення прав і свобод інших громадян. Цей шлях для нас неприйнятний і неперспективний, якщо хочемо творити правову державу і громадянське суспільство, задеклароване в Конституції України.

Свобода совісті – загальнолюдська цінність. Вона неподільна: або є, або відсутня. Привілеї у цій сфері одній групі людей за рахунок інших ненадійні, містять потенційну небезпеку державно-церковних, міжконфесійних, соціальних конфліктів (між віруючими і безрелігійними). Вони викликають у людей недовіру до органів влади, живлять атмосферу образ, невдоволення, агресивності, політичних інтриг, правопорушень, а отже, спричиняють дезінтеграційні тенденції у суспільстві.

Свобода совісті нерозривно пов'язана з пошуками істини. Хто претендує на монопольне володіння нею, той обертає свої дії проти прихильників відмінних поглядів. Перевага тієї чи іншої світоглядної системи має здобуватися не шляхом державних преференцій чи правових обмежень, а відкритим і цивілізованим змаганням за розум і серця людей. Крайня ідеологізація суспільства адміністративними методами незаконна і шкідлива.

Слід зазначити і те, що свобода совісті втрачає ґрунт без реального забезпечення соціально-економічних і політичних прав та свобод. Японський філософ Я.Кедзюро писав: “Як би широко не були надані свобода слова, свобода совісті і тому подібні свободи, але якщо при цьому не буде забезпечена свобода жити, то ці свободи виявляється вкрай нестійкими і недовговічними. А в нашому сучасному суспільстві саме ця свобода – свобода жити якраз і не гарантується” [Янигида Кедзюро. Філософія свободи. М., 1958, с.177–178]. Для нинішнього українського соціуму ця істина ще злободенніша і повчальніша.

Утвердження свободи совісті в нашій країні – справа великої політичної ваги, бо від неї значною мірою залежить подолання тривалої системної кризи, соціальне самопочуття людей, стабільність суспільства, міжнародний імідж України, врешті-решт майбутнє держави і народу.

Що таке релігія?

Нині скрізь – вдома і на вулицях, в ефірі та пресі, вголос і подумки точаться розмови про релігію, мораль, культуру, духовність, політику. Посиланням на Бога починається Конституція України (1996 р.). Релігія увійшла в державну ідеологію, що опирається на ліберально-буржуазні й націоналістичні засади. З її допомогою одні хочуть утвердити свою владу і “церкву”, розв’язувати численні актуальні й Perezрілі проблеми, інші сумніваються у всесиллі релігії, треті побоюються нового духовного диктату, а більшість з тривогою очікує, що день прийдешній принесе, чи покладе хтось край хаосу і несправедливості. Отож, потрібний виважений, неупереджений, відвертий погляд на релігію як суспільне явище. Чи завжди вона існує? Що характеризує конфесійну палітру України? Які інші типи світоглядів поширені у нас?

Перш ніж стисло відповісти на ці непрості запитання, підкреслимо незаперечну істину про те, що життєдіяльність людини включає виробництво і споживання матеріальних та духовних благ. Перший аспект відноситься переважно до економіки, другий відображає культура (в широкому розумінні). Її основою є духовне життя – різноманітний, безмежний за змістом феномен. Воно для всебічного осягнення невичерпне, як невичерпний і той реальний світ, що в ньому відображується. У цьому процесі беруть участь досвід, знання, емоції, здогадки, фантазії, існують узагальнення, спрощення, трапляються помилки, інші духовні витвори. Можна сказати, що в духовному плані кожна людина неповторна. Недарма ряд сучасних філософів і діячів твердять, що коли помирає людина, то разом із нею помирає і її неповторний Всесвіт. Тому надзвичайно важливим завданням науки є класифікація типів світогляду, під яким розуміють систему узагальнюючих поглядів людини на оточуюче середовище і своє місце в ньому. Серед них один із найпоширеніших – релігія. В основі цього типу світогляду лежать віра в Бога.

Наукові дані свідчать, що становлення людини і суспільства охоплює величезний історичний період (2,5 – 3,5 млн. років). Деякі археологи й антропологи доводять, що в їх еволюції існував тривалий безрелігійний період, а перші релігійні уявлення (в сучасному розумінні) склалися приблизно 40-20 тис. років тому (за верхнього

палеоліту), коли жили люди сучасного антропологічного типу (кроманьйонці).

Більшість вчених не поділяє концепцію так званої безрелігійної людини (“первісний комунізм”). Не вдаючись у дискусію з цього приводу, зазначимо загальновизнане: на історичну арену народи виходять вже з релігією. Цей світогляд почав інтенсивно формуватися десь 20-15 тисяч років тому і став логічним продовженням міфологічного.

У міфах (з грецької “розповіді”) оповідалося про богів, героїв, демонів, духів тощо. В них на світланку зародження суспільства людина відображала дійсність. У цих творах, поряд з реальними, переважали фантастичні уявлення людей про світ, природу, буття. Міфи, фольклор, загальновизнані звичаї, містичний досвід, норми поведінки людей стали головними джерелами родо-племінних і національних релігій. З міфології вони увібрали в себе і уявлення про надприродне, якими сповнені Біблія, Коран та інші “священні книги”.

На світланку історії людина своєю фантазією не лише населяє навколишню дійсність міфічними істотами, а й намагається встановити з ними певні стосунки, одержати від них підтримку в боротьбі за своє виживання. Згодом ці істоти уявою людей були поставлені над природою. Одночасно з уявленнями про надприродні істоти, сили, явища, зв’язки формуються специфічні (культові) дії, їх професійні виконавці, відповідні установи та інші елементи, що становлять релігійний комплекс. З появою фіксованих джерел цих вірувань відбувається їх тлумачення. У XIX ст. релігієзнавство виділяється у окрему галузь наукових знань. Його фундатором вважається англійський дослідник Едвард Тайлор (1832-1917). Він у праці “Первісна культура” описав сутність релігії, її походження, еволюцію, тощо [Докл. див.: Косуха П.І. Наука про походження релігії. – К., 1976].

В новітню добу набуває поширення марксизм, що вивчає релігію з атеїстичним підходом. Існують й інші наукові школи, течії, методи її дослідження. Нині релігія – предмет цілої системи наук (філософії, соціології, культурології, богослов’я і т.д.). Різноманітні, часом протилежні точки зору стимулюють пізнання цього самотнього явища людської історії і культури. Загалом релігія – органічна і невід’ємна складова людської цивілізації. Через свої інститути вона довго справляла вирішальний вплив на суспільний

розвиток і нині відіграє суттєву роль у долі націй, держав, соціальних систем.

В перекладі з латинської мови *religio* означає “зв’язок”. Саме в такому значенні використовував його Ціцерон (106-43 р. до н.е.), характеризуючи культ богів давніх римлян. До мов європейських народів цей термін внесло християнство. Античні мислителі використовували це слово в розумінні пошани, совісті, страху, богобоязливості, обраності тощо. До епохи Відродження єдиного терміну для позначення різних релігійних течій у строго фіксованому значенні не було. Лише у Середньовіччі запроваджуються назви релігійних напрямів. А з XV-XVI ст. термін релігія став уживатися для позначення релігійних явищ незалежно від їх видових (конфесійних) особливостей. Відтоді він проникає і в українську мову.

У тлумаченні богословів релігія – це все те, що зв’язує, з’єднує людину з божественністю (“Святе Письмо”, культ тощо). Таке її визначення виходить з віри в реальне існування Бога. Тотожної точки зору дотримуються деякі нинішні українські дослідники. Вони визначають релігію так: “це духовний феномен, який виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, що є джерелом буття всього існуючого, а й виступає для неї засобом спілкування з ним, входження в його світ”. [Релігієзнавчий словник. За ред.проф. А.Колодного та Б.Лобовика – К., 1996, с.279].

Сформувалася галузь наукових знань, що досліджує цей феномен – *релігієзнавство*. Його поділяють на академічне, світське і богословське, що теоретично обґрунтовує релігійні цінності. У них є спільні деякі риси, оскільки вивчають (відповідно з наукової і релігійної позицій) одне й те саме явище – релігію та її інституції. Наука досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її зв’язків з різними сферами і структурами соціуму, впливу на особистість. Тобто як складову частину життєдіяльності суспільства, що розвивається разом з ним і впливає на людську свідомість. Структура цієї науки включає філософію релігії, її історію, соціологію, психологію. Найпоширенішими є об’єктивно- і суб’єктивно-ідеалістичні, матеріалістичні, а також натуралістичні й соціологічні концепції релігії. У християнській теології і об’єктивно-ідеалістичній філософії в обґрунтуванні буття Бога існують дві тенденції: раціоналістична (вчення Аристотеля, Фоми Аквінського, неотомізм) та ірраціоналістична (“теологія кризи” К.Барта, нео-

ортодоксальна, антропологічна, психолого-суб'єктивістська та ін. концепції).

В цілому релігієзнавство – раціоналістичний науковий тип знання про релігію, позбавлений рис як заідеологізованих, так і містифікованих теорій. Релігійні ж теорії навпаки – стверджують богопоходження суспільства. Через систему релігійно-догматичних постулатів вони обґрунтовують надприродні, “абсолютні” істини, що випливають з необмеженої, надчасової природи Бога, є апологетикою віровчення і культу від чужих впливів (іноконфесійних, наукових), формують суспільну позицію церков, спрямовують соціальну поведінку віруючих. Неможливо коротко передати все безмежжя цього феномену. Без перебільшення, релігій існує стільки, скільки й віруючих людей, бо для кожного вона неповторна, індивідуальна, інтимна, а загалом мінлива.

Виділимо головні риси, ознаки, вияви релігії. Це надзвичайно складне історично-культурне явище має **соціальний характер**, тобто виникло в суспільстві цілком закономірно й існує разом з ним; воно поєднує в собі елементи раціонального (наприклад, моральні настанови) та ірраціонального (образи ангелів, демонів та інших надприродних істот). Релігія є однією з найдавніших форм суспільної свідомості, але **своєрідною**. Ф.Енгельс називав її “фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті” [Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.20, с.308].

Як слушно зазначив Є.А.Харьковщенко, згодом його послідовники надали цьому визначенню абсолютний, прямо протилежний зміст (фантастичне – значить неправдиве, негативне, тому релігія, мовляв, є антикультурою) [Харьковщенко Є.А. Релігієзнавство: підручник. – К., 2007. – с.23]. По-перше, фантастичне має передусім позитивний аспект. По-друге, Ф. Енгельс вжив це поняття в полеміці з німецьким філософом ХІХ ст. Є. Дюрингом, який, зокрема, вимагав заборонити релігію. Доводячи, що цього не можна робити, Енгельс пояснював, чому саме. Бо релігія реально існує в людській свідомості, вона виникла у процесі осмислення сил природи й суспільства, є однією з найдавніших форм духовного освоєння світу, що впливає з особливостей процесу пізнання. Так, у свідомості первісної людини панівне значення мали міфологічні і магічні уявлення, їх з часом змінила релігія. По-третє, з своїми фантастичними образами, пов'язаними з дійсністю, релігія – не-

обхідний ступінь сприйняття світу, притаманний усім народам. Нарешті, ця історична форма суспільної свідомості зумовлена функціями головного мозку і має таке ж право на існування, як і раціональне, наукове пізнання.

Інша справа, що на відміну від конкретніших форм суспільної свідомості (мораль, політика, право, мистецтво) релігія утверджує віру в реальність і всесилля своїх образів, міфів, повчань, претендує на вичерпне відображення дійсності, має імперативний характер. Додамо також наступне: фантазія в науковому відображенні світу, наприклад, пробуджує творчу уяву людини, сприяє уявному моделюванню процесів, речей, відносин, стимулює пошук істини, дії, однак не абсолютизує свою роль. Це ж стосується художньої фантазії – невід’ємної властивості творчого мислення, що протікає в образній формі, також містить елементи неіснуючого, надприродного, але не змушує вірити в їх реальність, всемогутність, чудодійність.

Фіксована історія засвідчує, що численні форми релігії – продукт суспільного розвитку, в своїх ученнях, доктринах, культових системах вони відображають істотні риси різних епох, територій, народів. Ранніми формами релігії вважають фетишизм, тотемізм, магію, анімізм, демонізм, землеробські культури, шаманізм (сутність цих та наступних форм висвітлена в різноманітній літературі – підручники, посібники, довідники). З поширенням соціальної нерівності формуються племінні релігії (головну роль в них відіграють культури духів предків і племінного вождя). Виникає політеїзм (багатобожжя) як ідеологічне відображення родоплемінних союзів, складається інститут жерців – професійних священнослужителів. Класичним взірцем багатобожжя є релігія стародавньої (античної) Греції.

В централізованих рабовласницьких країнах формується монотеїзм (єдинобожжя). Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював би та виправдовував дії єдиного правителя.

Досі збереглися етнонаціональні релігії – індуїзм, сикхізм, конфуціанство, даосизм, синтоїзм, іудаїзм, зороастризм та ін.. У них дістали специфічне втілення історія, культура, запити конкретних етносів, націй (Індія, Китай, Японія, Ізраїль, Іран і т.д.). Соціальним ґрунтом їх була криза суспільних порядків, за якої виникла потреба використати релігію як засіб втіхи і заспокоєння найбільш

пригніченої частини населення. Здебільшого таку кризу спричиняв розклад рабовласництва і перехід до феодальних суспільних відносин. Характерні риси етнонаціональних релігій такі: великі масштаби впливу, довга живучість, єдність полі- і монотеїзму, спрощення жертвоприношень, розвиненість вчення про загробні відплати.

Визначальні етапи в історії релігій – виникнення буддизму (VI ст. до н.е.), християнства (середина I ст. н.е.) та ісламу (VII ст. н.е.). Вони стали світовими, бо набули космополітичного характеру, подолали національні й державні кордони. Ці релігії звернені до всіх народів, раси, майнового стану і т. ін. Вони уніфікували віровчення, спростили культ, відмовилися (різною мірою) від специфічної обрядовості, пропагують загальну рівність усіх людей перед Богом, а здійснення соціальної справедливості переносять у потойбічний світ (на небо). Водночас світові релігії увібрали в своє віровчення і культ традиції, звичаї, культуру різних народів. Зміна суспільних умов, внутрішні проблеми спричиняють їх диференціацію, модернізм, пристосування та інші процеси. Так, розкол у 395 р. Римської імперії на Західну й Східну призвів до поділу християнства на **католицизм і православ'я** (завершився остаточно 1054 р.). У XVI ст. в Західній Європі під час Реформації від католицизму відокремилися **протестантські церкви** (методисти, лютерани, кальвіністи та ін.).

У складному, багатогранному релігійному комплексі, попри конфесійні, географічні, етнонаціональні, інші відмінності, можна виокремити дві загальні сфери – духовну та практичну. Останні поділяються, у свою чергу, на релігійну свідомість, релігійну віру, релігійний культ, релігійні організації. Що в загальних рисах означає кожен з цих елементів?

Релігійна свідомість – це сукупність специфічних ідей, міфів, догм, поглядів, почуттів і емоцій, традицій та звичаїв, у яких відображається навколишній світ так чи інакше через уявлення про надприродне. Визначальною при цьому є віра в існування надприродних сил та істот, ідея Бога. Вони обґрунтовуються міфами або легендами про основоположників релігійних учень, про створення світу, уявлення про ангелів, рай, пекло, почуття любові до творця, злагоди, гріха, покаяння, обряди, сповіді та ін.. Релігійні постулати віруючі висловлюють і сприймають у поняттях, судженнях, оцін-

ках, висновках, тобто в логічних формах, притаманних також реалістичному світорозумінню. Виявляється релігійна свідомість на буденному і теоретичному рівнях, через релігійну психологію і релігійну ідеологію.

Торкнемося стисло віровчення християнства – найчисельнішої світової релігії. З'явилась вона у I ст. на сході Римської імперії внаслідок злиття і взаємопроникнення ідей ряду месіанських сект іудаїзму. Засновником її вважається Ісус Христос – Син Божий, який з волі Бога-отця зійшов з небес на Землю, олюднився через народження його Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Заповіту, прийняв страждальницьку смерть з метою спокути первородного гріха, воскрес і вознісся на небо і як невід'ємна іпостась Св. Трійці зайняв своє місце справа від Отця і ще раз має прийти у світ для здійснення страшного суду. Християнство позичило від іудаїзму весь канон його священних книг – Старий Завіт (з 50 книг), сонм його богів і святих, багато інших елементів. Одним із теоретичних джерел християнства була філософія Філона Александрійського (20 р. до н.е. – 50 р. н.е.). Протягом наступних століть собори (з'їзди духовенства) прийняли Символ віри, схвалили канонічні Євангелія, що включають 4 книги Нового Заповіту (від святих апостолів Матфея, Марка, Луки та Іоанна), Книгу історичну (Діяння святих апостолів), 14 їхніх послань, 7 соборних та Книгу Пророцьку (Об'явлення св. Іоанна Богослова). Згодом 66 книг Старого і Нового Заповітів були опрацьовані, викладені латинською мовою, видрукувані. Сучасного вигляду Біблія набрала лише у другій половині XVI ст. Поступово в християнстві сформувалася система богослужінь, організаційні структури.

Основу православного віровчення складають Біблія (“Святе Письмо”), Священний переказ, Символ віри. Воно обґрунтовує рятівну силу церкви, наявність безсмертної душі, потойбічне життя тощо.

Багато спільного з православним віровченням має католицизм. Однак в останнього є і певні відмінності. Так, з 50 книг головної частини Біблії – Старого заповіту 11 у православ'ї вважаються неканонічними, а католики визнають їх другоканонічними. За поглядами католицьких богословів, Дух Святий йде не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (вчення про філіокве). Поряд з раєм і пеклом ними визнається чистилище, де душа начебто знаходиться доти, поки її не відправлять до раю. Тривалість цього періоду зале-

жить від молитов, пожертвувань родичів і друзів померлого. У католицизмі особливо розвинуте шанування Богородиці, доводиться зверхність Римського папи як керівника усіх християн, його непогрішність у справах віри й моралі; духовенству всіх рангів заборонено одружуватися (целібат).

Протестантизм із 50 книг Старого Заповіту визнає 39. Заперечуючи католицьку ієрархію, він відкинув рішення церковних соборів, повчання пап, тобто “священний переказ”, а також культ Богородиці, святих, ікон. Його ідеологи вважають основою не магічну релігійну дію (богослужіння), а внутрішню набожність. Основними принципами протестантизму є винятковий авторитет Біблії, священство всіх віруючих, спасіння особистою вірою. Із семи християнських таїнств цей напрям залишив лише два – хрещення (дорослих) і причастя (хлібопереломлення). Часткові ідеологічні відмінності існують в окремих його сучасних течіях (методисти, лютерани, кальвіністи, адвентисти та ін.).

Релігійні ідеологія і психологія тісно пов’язані між собою і взаємодіють. Перша включає в себе теологію або богослов’я, яка формулює докази ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину, сенс її буття тощо. Існують і розвиваються також богословські концепції економіки, політики, мистецтва, релігійна філософія, церковне право і т.д. Джерелом ідеології кожної релігії є її святе письмо (у буддистів Тріпітака, в християн Біблія, у мусульман Коран, в іудеїв Тора і Талмуд тощо). Тлумачення цих книг різняться, залежно від конкретно-історичної епохи, соціально-політичних позицій, настроїв віруючих, конфесійних особливостей, власного розуміння. Розробкою і пропагандою релігійної ідеології займаються церкви, професійні богослови, служителі культу.

Релігійна психологія – сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов’язаних із певною системою релігійних ідей. Іншими словами, це буденна релігійна свідомість. Вона виникла у первісному суспільстві, коли формувалася рання релігійність як спосіб освоєння навколишнього світу (магія, фетишизм, анімізм).

Релігійна віра ґрунтується на переконанні в реальне існування надприродного, емоційне відношення до нього, особливі двобічні відносини між ним і людиною. Віруючий переконаний у тому, що надприродне може вплинути на його долю і з допомогою певних

дій (молитви, обрядів) прагне здобути доброзичливе ставлення до себе.

Повсякденною практичною реалізацією віровчень виступає релігійний культ (поклоніння, шанування). Це сукупність символічних дій, якими віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. Сюди відносяться обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, пости, молитви, а також храми, священні реліквії, посуд, одяг та інші предмети, що використовуються у процесі богослужінь.

В різних конфесіях історично склалися свої конкретні форми релігійного культу. Для православних віруючих дуже важливим є відвідання храмів, виконання постів, таїнств, у яких “під видимим образом передається невидима Благодать Бога”. Православна церква визнає сім таїнств: хрещення, причастя, священство, сповідь, миропомазання, шлюб і елеєсвяття. У проведенні богослужінь провідна роль належить священникові. Православне духовенство поділяється на чорне (ченці), що складає вищі церковні чини, і біле – одружені парафіяльні душпастирі. Високий емоційний вплив справляють церковні свята, що проводяться впродовж року. Вони поділяються на т.з. дванадесяті (три перехідні – Вхід Господній до Єрусалима, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, або П'ятидесятниця, і дев'ять неперехідних – Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітіння Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього і Введення у храм Пресвятої Богородиці тощо). Православна церква також відзначає ряд великих свят (в пам'ять про апостолів, святителів, знаменних подій) [Див.: Інжієвський Ю.С., Рябков В.М. Православні свята. – К., 1986].

Пройшовши певний шлях свого становлення і канонізації, християнські урочистості увібрали в себе багато обрядів і традицій інших релігій, народних свят, які не суперечили віровченню, сприяли його засвоєнню та поширенню.

З християнськими святами тісно пов'язані пости, серед яких православна церква виділяє багатоденні (Великий, Петрів, Успенський, Різдвяний) та одноденні, а також середі і п'ятниці впродовж майже усього року.

У православ'ї, зокрема, зберігається пишна театралізована обрядовість. Широко використовується мистецтво (архітектура, живопис, спів). У протестантських течіях скромніші обряди, менше

таїнств і свят, спрощене богослужіння. В них переважають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом (молитви, покаання, міфічні одкровення).

Релігійні організації – об'єднання послідовників тієї чи іншої конфесії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів. Основні їх типи три: церква, секта, деномінація. Виконують вони як релігійні, так і нерелігійні функції (політичні, правові, соціальні, культурницькі).

Яку роль відіграла релігія в долі українського народу? Наші генетичні та етнічні предки, на думку багатьох істориків, з'явилися під назвою антів десь у IV ст. у вигляді більш-менш замкнутих у собі родів та племен. Виникла і своєрідна родоплемінна релігія. Кожне плем'я дотримувалось “звичаю батьків своїх”, мало “свій нрав” (свої релігійні вірування). Письмово засвідчено також пандемонізм (поширені уявлення про існування надприродних істот-демонів як безплотних сутностей) і початковий політеїзм (багатобожжя) на наших землях. Згодом, як вважає відомий дослідник Є.К.Дулуман, “релігійні вірування нав'язувалися нам шляхом державно-адміністративного насильства та чужорідного духовного вторгнення” [див.: Є.Дулуман. Свобода совісті як елемент демократичних свобод // “Комуніст України”, № 3, 2000 р., с.66]. Так, у X ст. було запроваджене в Київській Русі християнство. Відмовившись від власної світоглядної основи і схоластично засвоївши принципово іншу, український народ поступово став християнсько-православним, досяг неперевершених у Середньовіччі висот в релігійній сфері, здобув можливості для створення власної держави. Цей процес загальмували монголо-татарська навала, світоглядний розбрат, політичні чвари, підступи католицьких єзуїтів, що призвело до Брестської унії (1596). Внутрішній релігійний поділ суттєво перешкодив українському народові утворити велику самостійну державу. В ході розмежування його території між Австро-Угорщиною, Росією, Польщею, Румунією, Туреччиною відбувалася диференціація світогляду, культури, менталітету, відчужування, а то й ворогування розірваних частин колись єдиного етносу. Водночас спільність релігійної віри українського і російського народів, наявність єдиної православної церкви (з 1685 р.) “сприяли їх духовному зближенню, об'єднанню зусиль у боротьбі проти іноземних загарбників, зміцненню Російської імперії, а потім і Союзу РСР” [Є.Дулуман, Цит. ст., с.67].

У повсякденному житті релігійні уявлення, настрої, дії і організації становлять єдиний організм; його елементи нерозривно пов'язані між собою, разом виконують загальне призначення, звісно, враховують при цьому конкретні соціально-політичні і духовні умови свого народу та країни. Вони ідеологічно об'єднують певні верстви населення в ієрархічно побудовані структури (громади, церкви, навчальні заклади), виконують різноманітні соціальні функції, задовольняють духовні потреби прихильників, консолідують їх у боротьбі за свої інтереси, проти негативних явищ тощо.

Одночасно релігія стимулює містичне начало у людській свідомості. Його джерелом є віра в надприроду, у можливість безпосереднього спілкування з таємничим, трансцендентним, що виступає у вигляді бога або протилежних йому сил, істот. Містицизм лежить в основі усіх релігійних систем, однак проявляється, залежно від культу, по-різному. Він втілюється через відповідні релігійні догми (богопізнання, креаціонізм, есхатологія, богонатхненність “священних” книг, “особливість” своєї релігії тощо), а також загальні уявлення цього плану. Так, чимало і невіруючих людей визнають надприродну сутність явищ природи і суспільства, схильні пояснювати різні життєві події визначеннями долі. Зберігається практика витлумачувати складні наукові відкриття, скажімо, в галузі природознавства, як доказ існування таємничих сил. Наприклад, “наукологія” спекулює на містичній інтерпретації “безсвідомого” в людині. Існують залишки первісної віри в духів у вигляді спиритизму, чудодійні сили окультизму, чаклунські лікування (не плутати з народною медициною) і т.д. Поширені різні форми магії в побуті (гадання, марновірські прикмети і т. ін.).

В кризових суспільних і екологічних умовах поширюються спроби містифікувати усі форми прояву життя і діяльності людей – від політики до їжі, спорту і навіть сексу. Релігія при цьому виконує подвійну роль: живить віру у безпосереднє надчуттєве спілкування людей з надприродним (особливо ця властивість притаманна східним віруванням, нетрадиційним (новітнім) культурам) і водночас створює сприятливий фон для інших, позавіросповідних форм містики. До останньої ставлення сучасного християнського духовенства суперечливе: її поширення вигідне церкві, бо сприяє зміцненню релігії, однак викликає заперечення тим, що закликами до людей самим шукати злиття з богом усуває посередництво “містичного тіла Христа” (церкви) і її служителів.

Якщо в минулому (Давня Греція, Середні віки) під містичною оболонкою приховувались прогресивні погляди, наукові пошуки, то сьогодні, в добу науково-технічної революції, у секуляризованих суспільствах містици не повинно бути місця. Становлячи переважно суміш спекуляцій на непізнаному і шарлатанства, вона перешкоджає формуванню науково-матеріалістичного світогляду, а для привабливості вдається до науковоподібності, навіть думає, що її домисли начебто підтверджуються наукою. Як засіб затемнення свідомості трудящих, усіляка містика широко насаджується в буржуазних країнах. Водночас їй протидіють вчені, прогресивні політичні сили. Так, у Франції боротьбу з нею веде “Союз друзів розуму”, в США існує Комітет учених, метою якого є викриття містичного шарлатанства (астрології, телепатії, психокінеза і т. д.).

Нема потреби доводити згубність релігійної практики, за якої в інтенсивному екстазі переживається єднання індивіда, груп людей з реально неіснуючим абсолютом, особливо притаманної деяким конфесіям сучасного протестантизму, новітнім культам. Для психічно слабких, надто чутливих людей вона нерідко закінчується хронічними захворюваннями. Не проходить безслідно і для здорових, бо послаблює, підриває їхню нервову систему.

Дуже небезпечно прилучення до цієї практики дітей, від чого застерігає законодавство, педагогіка і раціональний глузд.

Всі містичні доктрини тяжіють до ірраціоналізму, інтуїтивізму, наміреної парадоксальності, виражають себе не стільки мовою понять, як через символи, навіювання, несвідоме сприймання, мовчки. Так, за християнською традицією містика позначається як “негативна” теологія, оскільки вона описує бога засобом заперечення, не залишаючи місця для ствердних характеристик. На практиці релігійна містика включає певну систему психологічних вправ, що ґрунтується на гіпнотичному зосередженні розуму навколо простіших фігур (хрест, янтри) і словосполучень (молитви, мантри, чисельні поклони, а також способах їх застосування (внутрішнє зосередження, медитації, пози, дихання, специфічні рухи та інші дії). В усіх випадках не обходиться без психотехніки аскетизму, надмірної ритуалізації, сакральних заборон, що часто ведуть до психологічного шоку, трансу, самозабуття. Суто релігійна містика виникає тоді, коли усвідомлюється трансцендентний абсолют, докорінно змінюється логіка в цьому напрямі. Тому марксизм розглядає її як спотворену форму відображення реального світу, не-

сумісну з матеріалістичним світоглядом, як втечу від суперечностей суспільного буття людини, суттєве гальмо її раціональної інтелектуальної і свідомої, активної соціальної діяльності.

Відмітною ознакою нової і новітньої історії є **секуляризація** (від лат. *saecularis* – мирський, світський). Цим терміном позначають об'єктивний і незворотній процес звільнення від релігійного, сакрального. Він стосується різних сфер суспільного буття, свідомості, діяльності, поведінки, особистого світу людини. В добу Середньовіччя цей процес стримувався панівним становищем церкви в суспільстві. Секуляризація широко розгортається в епоху Відродження, у період Реформації, під впливом буржуазних і соціалістичних революцій. Вплив релігії на духовність і суспільні відносини інтенсивно падає в сучасну епоху науково-технічного і соціального прогресу. Процеси секуляризації і сакралізації, за своєю сутністю, є природними, тісно пов'язаними із забезпеченням прав людини й не можуть волонтаристськи, силоміць прискорюватися чи стримуватись. В середині ХХ ст. виникла секулярна теологія (обезбожене богослов'я). Цей різновид протестантської теології викладений у критичних виступах проти християнських традиційно-церковних уявлень про біблійного Бога і людину. Його ідеологи вважали, що трансцендентний “Бог як моральна, політична, науково-природнича гіпотеза подоланий і відкинутий” (Д.Бонхоффер), сталася “смерть Бога”, самої ідеї теїзму, місце яких мають зайняти людські, мирські проблеми. Автори цієї течії пропонують переглянути самі форми теологічного мислення, створити безрелігійне, секулярне християнство, прийнятне для сучасних віруючих. Піддаючи сумніву традиційні уявлення про Бога, вони надають їм пантеїстичної спрямованості – характеру пошуків “живого Бога” в космосі, природі, людській діяльності. Очевидні намагання таким шляхом подолати розрив між Богом і людиною, “вписати” надприродне у цей світ. Такі тенденції помітні у різних християнських конфесіях.

Незважаючи на секуляризацію, поширення наукових знань, соціальний прогрес, релігія зберігає відчутні позиції в сучасному світі. Як відомо, населення Землі наближається до 6,5 млрд. чол. За даними західних джерел, 2/3 його (4,7 млрд.) належать до світових релігій. Так, нині нараховується начебто 360 млн. буддистів, близько 2 млрд. послідовників християнства, 1,3 млрд. мусульман. Ці джерела 1,6 млрд. чол. відносять до етноціональних релігій

(зокрема, 14 млн. прихильників іудаїзму, 900 млн. – індуїзму, 580 млн. – конфуціанства, 31,2 млн. – даосизму, 31 млн. – синтоїзму, 226 тис. – зороастризму, 4,3 млн. – джайнізму, 18 млн. – сикхізму). Набувають поширення нетрадиційні релігії: Церква уніфікації, рух Харе Крішна, віра Багаї, Церква сайєнтології, сатанізм [Докл. див.: Харьковченко Є.А. Релігієзнавство: підручник. – С.128–161]. Однак кількість їх послідовників невідома.

Загально визнано також, що релігійність великої частини населення світу сьогодні формальна, зводиться до епізодичних відвідин церкви. Регулярно практикуючі віруючі у країнах Заходу – меншість. Більшість же є індиферентними, агностиками, вільнодумцями, атеїстами. А яке становище релігії в нашій країні?

* Ці дані наведені за Encyclopedia Britanika на кінець 2005 р. і є приблизними.

Україна поліконфесійна

Протягом тисячоліть на території сучасної України протікали складні і суперечливі соціально-культурні процеси, в яких активну роль відігравав релігійний чинник. Тривале панування тут язичництва змінило християнство. Воно зафіксоване в Північному Причорномор'ї, Криму, на Підкарпатті та інших землях задовго до офіційного хрещення Київської Русі (988 р.) (у апостольський вік). Водночас з православ'ям тут поступово поширились іслам, католицизм, протестантські течії, етнонаціональні релігії. Перехід від язичництва до християнства, утвердження православ'я відбувалися у специфічних умовах, що в різні часи склалися на окремих давньоруських землях. Своєрідним його етапом стали Флорентійська (1439), Брестська (1596) та Ужгородська (1646) унії (союзи) між православною і католицькою церквами.

Боротьба різних релігійних впливів наклала великий відбиток на суспільно-політичне і духовне життя українців. Їх не обминули процеси секуляризації, поширення вільнодумства, утвердження науково-матеріалістичного світогляду в ході соціалістичних перетворень, релігійного буму в пострадянську добу, демократизації на новому етапі державного будівництва.

Релігійній ситуації сучасної України притаманні поліконфесійність, інтенсивне будівництво церков, розширення їх впливу на соціум, проникнення нетрадиційних вірувань, посилення містицизму, клерикалізація суспільного життя, дискримінація атеїстів. Для підтвердження наведемо фактичні дані.

Динаміка зростання релігійних організацій в країні після проголошення незалежності наступна:

Рік	Кількість віруючих
1991	10810
1995	16665
1999	21134
2005	30554
2009	34465

Наведені статистичні показники (станом на 1 січня 2009 р.) взяті з інтернет – видання “Релігійно-інформаційна служба України”. – <http://www.risu.org.ua>

Релігійна палітра України представлена 55 віросповідними напрямками і, як видно з наведених показників, з року в рік збагачується. Лише за 2008 рік з'явилося 614 нових релігійних організацій. Загалом на початок 2009 року діяли 33083 релігійні громади, 2 центри та 248 управлінь, 421 монастир, 333 місії, 74 братства, 192 духовні навчальні заклади, 12689 недільних шкіл. Справами церков опікувався 29441 священнослужитель. Зростає також видання церковних друкованих засобів масової інформації, кількість яких складає 383 назви. Зміцнюється матеріально-технічна база церков. Для богослужінь релігійні організації використовують близько 22 тисяч культових та пристосованих під молитовні споруди.

Що показує дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій в Україні? На рубежі століть (2000 р.) воно становило близько 5 відсотків. За підсумками останніх двох років збільшення кількості релігійних організацій уповільнилось: у 2006 р. – 2,7%, у 2008 р. – 2,3%.

Аналіз поширення релігійних конфесій, течій і напрямів, кількісних показників релігійних громад свідчить про зменшення різниці їх чисельності в різних регіонах країни. Так, якщо на початок 1992 р. в західних областях діяло 7742 первинні осередки віруючих (59,7% від загальної кількості громад), то в 2000 р. – 41,3%; сьогодні ця цифра складає 35,1% (або 11421 громаду).

Другим за чисельністю релігійних організацій є центральний регіон, де за незалежності України кількість первинних осередків віруючих зросла на 5168 і становить 7387 парафій, що дорівнює 22,7% від загальної кількості релігійних громад.

Південний регіон характеризується найбільшим приростом релігійних громад, зокрема національних меншин. Якщо у 1991 р. їх загальна кількість складала 956 одиниць, то сьогодні – 5644, тобто збільшення відбулося на 83,1% (4688 одиниць).

Східний регіон відрізняється найменшими показниками кількісного приросту громад і їхньою чисельністю. Тут діють 2960 парафій, що складає лише 9,1 % від їхньої загальної кількості в країні.

Розподіл церковно-релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить про домінування в Україні православ'я, до якого входить 16736 парафій, тобто 51,5% від загальної кількості релігійних осередків віруючих країни. Водночас прослідковується тенденція до зменшення їх питомої ваги в загальній складовій, а приріст релігійних громад є нижчим загальнодержавного показника.

Найчисельніша (11334 парафії) – канонічна Українська православна церква, мережа якої становить 67,7% православних громад країни. Майже третина – 3449 громад (30,4%) УПЦ розміщено в центральному регіоні; тут найбільша їх кількість діє у Вінницькій (906) та Хмельницькій (887) областях.

Впродовж попереднього року кількість релігійних громад УПЦ збільшилася на 249 одиниць. Сьогодні ця церква має 173 монастирі, 34 братства, 18 духовних навчальних закладів, 10 місій та 4112 недільних шкіл. Служителями культу церкви забезпечена на 82,1%.

Друге місце посідає Українська православна церква Київського патріархату, що виникла за допомогою інспірованого в 1992 році розколу на чолі з митрополитом Філаретом (Денисенком), якого підтримав Л.Кравчук. Кількість її релігійних громад становить 4008. В структурі цієї церкви діють патріархія, 31 управління, 44 монастирі, 26 місій, 9 братств, 16 духовних навчальних закладів та 1232 недільні школи. Діяльність церкви висвітлюють 35 періодичних релігійних видань.

Впродовж останніх років УПЦ-КП розширила мережу в усіх регіонах країни. Якщо на початку свого становлення (1993 р.) вона нараховувала в західному регіоні 87,3% парафій, то в січні ц.р. їх кількість склала 1749 або 43,6%. Так, 22,1% парафій УПЦ-КП має в центральному регіоні та 20,6% – у північному. В східному та південному регіонах діють лише 13,7% від загальної кількості громад. Впродовж 2007 р. приріст релігійних громад склав 126 одиниць або 3,1%.

За період свого легального існування в Україні (з червня 1990 р.) Українська автокефальна православна церква суттєво поповнила складові своєї структури і нині має патріархію, 12 управлінь, 6 монастирів, 7 місій, 7 духовних навчальних закладів, 301 недільну школу та 1 братство. Діяльність церкви висвітлюють 7 періодичних видань. 1179 громад обслуговує 661 священнослужитель. На сьогодні 830 парафій УАПЦ (70,5%) діють у західних областях країни.

Якби всі православні общини України об'єдналися в одну церкву, вона була б найчисельнішою в світі (близько 15 тисяч парафій.) Для цього потрібен ряд чинників: єдність ієрархії, набуття нового канонічного статусу, визнання світовим Православ'ям, прийнятне керівництво та ін. Поки що цього не видно. УПЦ поступово розширяє свої канонічні права та реальні можливості неза-

лежного функціонування. Та все ж її статус нечіткий, у ній співіснують “східна” (проросійська) і “західна” (просвіропейська) орієнтації. Полярні політичні установки, різні погляди віруючих, інтереси єпископату загрожують внутрішнім поділом, вважають дослідники [Див.: Петро Зуєв. Українське православ'я: старі проблеми у новому сторіччі // Газ. “Дзеркало тижня”, 2007, № 5, 10.02.07]. Канонічне самовизначення УПЦ, набуття нею статусу помісної значно залежатиме від суспільної атмосфери, демократичності цього процесу та суб'єктивного чинника (мудрості і волі керівництва цієї Церкви).

Це ж великою мірою стосується і УПЦ-КП. Серед її духовенства зростає доля молодих людей, які не драматизують розкол початку 90-х років, змирилися з анафемою, накладеною Руською православною церквою на Філарета, готові сприйняти нового лідера, діждатися розв'язання проблеми з канонічністю.

Українська автокефальна православна церква поступово долає внутрішні труднощі, органічно зміцнюється, налаштована на діалог і компроміси. В усіх випадках потрібні нові пошуки порозуміння і одностайності щодо помісності з канонічним православним єпископатом України.

Інституційна мережа Української греко-католицької (уніатської) церкви почала своє відновлення у 1989 р., коли вперше після повоєнних часів були легалізовані 1332 громади, в т.ч. у Львівській області – 125 та Закарпатській – 7. Сьогодні УГКЦ має митрополію, 3 екзархати (Кієво-Вишгородський, Одесько-Кримський та Донецько-Харківський), 18 єпархіальних та чернечих управлінь, 3530 громад, 102 монастирі, 15 духовних навчальних закладів, 17 місій та 2 братства. Діяльність церкви висвітлюють 28 періодичних видань. Майже 94% греко-католицьких громад знаходиться в західному регіоні України. Найбільша їх кількість у Львівській (1478), Тернопільській (762) та Івано-Франківській (642) областях. Якщо на початок 1992 р. церква мала свої осередки в половині областей країни та м. Києві, то на сьогодні вони діють в усіх регіонах України.

Керівні органи римсько-католицької церкви відновлені в Україні 1991 року. Відтоді її структури набули усталеності, а динаміка кількісного розвитку сповільнилася. Так, у 2007 р. РКЦ збільшила свою мережу лише на 11 одиниць. Нині вона має митрополію, 18 дієцезіальних та чернечих управлінь, 901 громаду, 91 монастир, 39 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів, 517

недільних шкіл. Віруючих церкви обслуговують 541 священнослужитель, із них 251 – іноземець. Життя і діяльність РКЦ висвітлюють 14 періодичних релігійних видань. Основна частина громад зосереджена у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Хмельницькій областях – 64,5 % їх загальної кількості. З 1989 р. (було 114) кількість громад РКЦ збільшилась на 787 одиниць або 87,3%.

Протестантизм в Україні налічує понад 10 тисяч своїх осередків, що складає 30 % від усієї релігійної мережі. Найбільш впливовим та чисельним згромадження цього напрямку є Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів. Структура ВСОЄХБ складає 2717 релігійних організацій: 26 діючих регіональних та обласних управлінських структур, 1 центр, 93 місії, 2 братства, 42 духовних навчальних заклади. 2547 громад обслуговують 2964 священнослужителі, в т.ч. 13 іноземців. Основи віровчення викладаються у 1419 недільних школах. Внутрішнє та міжнародне життя цієї церковної спільноти висвітлюється у 15 періодичних виданнях. Кількість зареєстрованих релігійних громад ВСОЄХБ торік збільшилась на 25 осередків.

Другу сходинку займає Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (1622 осередків). До його складу входять 1 центр, 27 обласних управлінь, 51 місія, 2 братства, 1525 громад віруючих. Богослужбові відправи проводять 2246 священнослужителів, із них 12 іноземців. Їх підготовку здійснюють 16 духовних навчальних закладів. При громадах діють 1006 недільних шкіл. Питання розвитку церкви, її релігійне життя висвітлюється у 27 періодичних виданнях.

Серед протестантських течій статус деномінації набула Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня. Вона має у своєму складі 1057 релігійних організацій: в т.ч. 1 центр, 9 регіональних управлінь, 2 місії, 4 духовні навчальні заклади, 1 братство та 1040 громад, в яких релігійні потреби віруючих задовольняють 1218 священнослужителів. Основи віровчення викладаються різним віковим групам в 768 недільних школах. Внутрішнє та міжнародне церковне життя висвітлюють 9 періодичних видань.

Спостерігається значне кількісне зростання Свідків Єгови – на цей час діють 1032 їхні організації.

Більше тисячі релігійних організацій репрезентують етноконфесійні спільноти. Найбільше їх зареєстровано послідовниками ісламу – 525. Іудаїзм представлений 290, Закарпатська (угорська)

реформатська церква – 118, Німецька євангелічно – лютеранська церква – 40, Вірменська апостольська церква – 26 організаціями. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, готів, корейців, шведів, а в Автономній Республіці Крим – караїмів та кримчаків, в Херсонській і Запорізькій областях – менонітів. Найбільша частка релігійних організацій національних меншин зосереджена в Криму.

Після прийняття Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (1991 р.) отримали можливість розгорнути свою діяльність нові релігійні течії та напрямки. Значну кількість громад має Новоапостольська церква – 58 осередків та Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) – 54. Кількість організацій Товариства свідомості Крішні становить 45 одиниць, в тому числі 36 громад, 1 центр, 5 управлінь, 3 духовні навчальні заклади (210 слухачів), діяльність релігійної організації висвітлюють 2 періодичні видання. Як правило, громади новітніх релігійних утворень зосереджені в південному та східному регіонах країни.

Релігійні організації харизматичних церков функціонують в усіх областях країни. Найбільше їх діє в Донецькій області (понад 10 % від їхньої загальної кількості).

Релігійні громади всіх церков, конфесій, напрямків і течій обслуговує близько 30 тисяч священнослужителів, при цьому забезпеченість становить 96% Зокрема, громадами УПЦ опікується 9217 священнослужителів (забезпеченість складає 82,1%), УПЦ-КП – 2940 (74,2), УАПЦ – 661 (56,1), УГКЦ – 2217 (62,9), РКЦ – 541 (60,4), ВСО ЄХБ – 2964 (119,2), ВСЦ ХВС – 2246 (156,7), АСД – 1218 (121,8).

Актуальною залишається проблема підготовки священицьких кадрів в римсько-католицькій церкві, в якій 46,4% є іноземцями (251 особа).

Деяким конфесіям бракує будівель. Враховуючи це, відповідно до звернень віруючих, лише у 2007 р. було передано у власність (користування) релігійним організаціям 162 приміщення. За допомогою органів місцевого самоврядування та виконавчої влади, залучення позабюджетних коштів впродовж 1992–2007 рр. збудовано 5170 культових споруд. Провідними релігійними організаціями впродовж 2007 року, наприклад, збудовано: УПЦ – 109, УПЦ-КП – 46, УГКЦ – 29, ВСО ЄХБ – 15, Союзом церков ХВСП – 6, УАПЦ – 7 культових приміщень. В стадії будівництва знаходиться 2413

культових об'єктів. Водночас релігійні організації користуються 6588 орендованими та 1017 колишніми некультовими будівлями.

Загалом рівень забезпеченості релігійних організацій молитовними приміщеннями становить 68,7%, в т.ч. Закарпатська (угорська) реформатська церква – 88,9, УПЦ – 83,6, РКЦ – 77,2, УГКЦ – 75,6, ВСЦ ХВС – 66,2, адвентисти сьомого дня – 64,7, ВСО ЄХБ – 64,4, УПЦ-КП – 64,3, УАПЦ – 61,6, мусульмани – на 51,8%, іудейські організації – 45,5%. Релігійним громадам 2007 року наприклад, передано 282 культові будівлі в почергове користування.

Наведений аналіз дає підстави стверджувати, що на сьогодні в Україні склалася розгалужена мережа релігійних організацій, достатня для задоволення релігійних потреб віруючих. Динаміка її зростання свідчить про вичерпність екстенсивного розвитку в цій сфері духовного життя. Випереджаючими темпами, порівняно з традиційними церквами, зростає кількість протестантських та нерелігійних організацій, водночас зберігається історично-притаманне домінування православ'я.

Як виглядає релігійна палітра України у світовому контексті, зокрема, в соціологічному вимірі? З 1984 року науковими центрами чотирьох країн (Німеччина, США, Великобританія і Австралія) здійснюється за єдиною методологією і методикою – Програма міжнародного соціального дослідження (ISSP) суспільних настроїв, оцінок і очікувань, складовою частиною якої є релігійний модуль. Її учасники – 45 країн світу. Позитивно, що торік до нього включено представників України. Польове дослідження провів Київський міжнародний інститут соціології (11–20 жовтня за випадковою вибіркою було опитано 2036 респондентів), а необхідне аналітичне опрацювання отриманих результатів – проведено в Інституті соціології НАН України (координатор проекту Ольга Іващенко, науковий керівник – професор Сергій Макєєв). Чисельними джерелами підтверджено інтенсивне розростання у нашій країні інституційної структури різноманітних релігійних напрямів, її регіональну строкатість, суперечливість відносин між конфесіями та їхнього внутрішнього життя. 74,7% респондентів визнали себе такими, що належать до певної релігії. Вищий її рівень у західних областях, серед сільського населення, мешканців малих міст, жінок, людей похилого віку. Загалом за ступінню (мірою) релігійності Україна увійшла до першої п'ятірки держав (за одиннадцятибальною шкалою – 5,56 бала для всіх опитаних). Виявлено

значну кількість конфесійно не визначених, “нецерковних” прихильників релігії [докл. див.: Максим Паращевін. Релігія та релігійність в Україні. – К.:Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – с.15-23].

Красномовний і такий соціологічний факт. Нещодавно оприлюднено індекс релігійності, складений за результатами опитування відомою службою Геллапа по 1000 респондентів у 143 країнах світу. Виявилось, що найменш релігійними є громадяни Європи. Українці мають приблизну рівність віруючих і невіруючих. До речі, найбільш релігійними є бідні нації (араби, румуни, поляки, італійці, португальці та інші). Прівняно низький рівень релігійності у Чехії, Норвегії, Данії та інших соціально розвинених країнах. А багаті скоріше байдужі до релігії.

Які глибинні внутрішні процеси і тенденції характеризують релігійне середовище країни? В цілому воно являє собою складну систему взаємодій та взаємовпливів канонічно і організаційно структурованих релігійних інституцій. Дана система, зберігаючи відносну самостійність, все ж інкорпорована в суспільне життя, чутливо реагує на все те, що в ньому відбувається. Це проявляється у поглибленні внутрішньоцерковної інтеграції, зростанні громадської активності віруючих, посиленні їх впливу на внутрішню та зовнішню політику держави.

Системний аналіз внутрішньо конфесійних і міжконфесійних процесів засвідчує певну наявність локалізованих протистоянь (протириччя між трьома гілками православ'я, православ'ям і греко-католицизмом, між традиційними церквами і новітніми релігійними організаціями). За таких умов зовнішній привід, малозначуща, проте актуалізована подія може порушити цей баланс суперечливих впливів і швидко перерости у відкритий конфлікт.

Найчастіше вони відбуваються через культові споруди Так, у 1994 році в 236 населених пунктах Львівської області сталися гострі сутички між православними і греко-католиками за володіння храмами і церковним майном. Усього в 90-х роках на Львівщині мали місце близько 900 випадків насильного захоплення католиками і уніатами православних храмів. І хоча за цей період їм передано біля 1300 культових будівель, досі не вщухає напруженість у відносинах між церквами в Галичині, на Волині, Закарпатті, Поділлі та деяких інших регіонах.

Й надалі залишаються основною проблемою життєдіяльності та повноцінного розвитку релігійного середовища та сфери держав-

но-конфесійних відносин у країні міжправославні суперечності. Внутрішньо-православний конфлікт суттєво звужує суспільно значимі можливості самого українського православ'я. Його деструктивна дія значною мірою виключає православні церкви з повноцінної участі в процесі становлення цілісного релігійного середовища і в такий спосіб створює в ньому ряд серйозних диспропорцій, які неодмінно будуть проявлятися в майбутньому. Існуючий латентний міжправославний конфлікт постійно загрожує суспільній злагоді, породжує розрив духовно-релігійної основи існування нації, закладає глибинні суперечності у подальший розвиток усього релігійного життя країни.

Ющенківська влада, на думку історика і політика Д. Табачника, робить усе можливе для “руйнування традиційного православ'я із заміною його фантомом антихристиянської “національної Церкви” як основи духа створюваної нації... , задуманої як етноідеологічний симбіоз”. Показово, що “надзвичайно стурбована” майбутнім українського православ'я пані Клер Чумаченко – Ющенко є давньою адептною заснованої у США тоталітарної секти “Рідна українська народна віра” (Рунвіра), яка Даждьбога вважає верховним божеством, а Україну – “колискою білої раси” [див.: Дм. Табачник. Миф “національного” государства: Оранжевые ведут Украину к развалу // Газ. “2000”, № 50, 12.12.08].

Припинення зовнішнього втручання, врегулювання внутрішньо-православних протиріч виступає важливою складовою державної політики в галузі церковного життя. Ця політика спрямована на розв'язання ряду оперативних стратегічних завдань, серед яких особливо виділяють такі: недопущення загострення протиріч між суб'єктами православного конфлікту, що незмінно тягнуть за собою порушення суспільного балансу та громадянської злагоді на різних рівнях суспільної організації; сприяння розширенню різних форм стосунків між суб'єктами православного протистояння; активізація міжцерковного переговорного процесу щодо врегулювання “українського питання”, насамперед між Московською та Вселенською патріархіями (в духовному єднанні з першою перебуває УПЦ, до другої тяжіє УПЦ–КП).

Першою умовою стабільного поступу у питанні відновлення в Україні єдності православних та досягнення ними бажаного канонічно-правового статусу мало б стати започаткування діалогу та внесення цих питань до засадничих документів, прийнятих до розгляду церковними органами. У цьому контексті значимою стала

зустріч предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана) із повноважними представниками УПЦ Київського патріархату, що мала місце 20 грудня 2007 року. Зустріч, яка відбулася вперше за півтора десятиліття жорсткої конфронтації двох юрисдикцій, може вважатися початком неофіційного діалогу між розділеними гілками українського православ'я. Представники Української православної церкви Київського патріархату архієпископ Димитрій (Рудюк) та архімандрит Євстратій (Зоря) передали главі Української православної церкви “Звернення Священного Синоду та єпископату Української Православної Церкви Київського Патріархату до архієреїв, духовенства та вірних Української Православної Церкви (в складі Московського Патріархату)”.

Стратегія діяльності на найближчу перспективу Української православної церкви була визначена рішеннями її Архієрейського Собору, який відбувся наприкінці 2007 року за участю більше ніж 50 єпископів. Собор проаналізував життя церкви в сучасних умовах і прийняв низку важливих рішень, актуальних як для внутрішнього церковного життя (прийняття нової редакції статуту УПЦ), так і для релігійно-державних стосунків (засудження доктрини “політичного православ'я”). Соборним рішенням було зазначено, що основною метою внесення доповнень до статуту стало приведення його у відповідність до “статуту самокерованої Церкви із широкою автономією у внутрішньому управлінні”.

Єпископат УПЦ відмежувався від доктрини так званого “політичного православ'я”, скерованого на “формування конкретної політичної позиції на засадах догматики, канонів, морального й аскетичного вчення, історії та історіософії Православної Церкви”. Даючи оцінку “політичному православ'ю”, предстоятель УПЦ митрополит Володимир (Сабодан) зазначив: “Так зване політичне православ'я, з погляду якого часто виступають деякі навколоцерковні діячі, є вкрай небезпечним явищем. Воно розпалює політичні пристрасті, провокує непослух ієрархії, вносить ворожнечу в церкву”. Архієрейський собор УПЦ засудив деструктивну діяльність тих політичних і навколоцерковних громадсько-політичних організацій, в тому числі закордонних, які його розпалюють.

Нові акценти було зроблено й стосовно духівництва та вірних УПЦ Київського патріархату і УАПЦ, які перебувають у кано́нічній ізоляції від Повно́ти православ'я. Із цього питання оприлюднено, зокрема, “Звернення Собору єпископів Української Православної Церкви до її вірних чад”. У ньому ієрархи застерігають

віруючих від політизації церковного життя та закликають відмовитися від ворожнечі стосовно тих, хто “перебуває в розколі”. Акцентувалася увага на тому, що на шляху об’єднання українського православ’я всі сторони (мається на увазі УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ) мають робити кроки назустріч один одному. Наголошувалось, що процес возз’єднання не має бути одностороннім, а повинен передбачати взаємність, готовність до поступків і налаштованість на діалог.

На думку дослідників, прийняття нової редакції статуту УПЦ, засудження доктрини “політичного православ’я” засвідчує суттєве обмеження можливостей фундаменталістського та проросійськи налаштованого церковного середовища. Розпочатий і здебільшого реалізований процес розподілу великих єпархій дозволяє УПЦ не лише збільшити число єпископату (а, отже, і вагу “української складової” в РПЦ), але й суттєво зміцнити можливості предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана), який залишається найвпливовішою постаттю та центром прийняття усіх стратегічних рішень в церкві.

Позитивний контекст розглядуваного процесу, вважають експерти, може бути суттєво скорегований зовнішньоцерковним чинником. Мова йде про рішення автономної Бессарабської митрополії Румунської православної церкви (24 жовтня 2007 р.) щодо створення в її складі трьох нових єпархій, дві з яких (Бельцька і Південно-Бессарабська) охоплюють частину Чернівецької та Одеської областей. Коментуючи це рішення, глава Бессарабської митрополії РПЦ митрополит Петро (Педурару) зазначив, що має намір, за сприятливих умов, поширити свою юрисдикцію на Хотин (Буковина), Білгород-Дністровський та Ізмаїл (Одещина). За різними оцінками, до автономної Бессарабської митрополії вже сьогодні можуть відійти близько 90 румуномовних парафій та 3 монастирі, котрі дислокуються в місцях компактного проживання румунської національної меншини в Глибоцькому, Герцаївському, Новоселицькому, Сторожинецькому районах Чернівецької області. Деякі ознаки дій румунської сторони свідчать про те, що цей крок Бухаресту було неофіційно погоджено з Константинопольським патріархатом. Можна прогнозувати, що у випадку виникнення в Україні румунської юрисдикції Константинополь отримає додатковий аргумент на користь активізації своїх дій в Україні. Свідченням цього виступають намагання в недалекому минулому розгорнути мережу релігійних осередків в юрисдикційному підпо-

рядкуванні Української автокефальної православної церкви (Соборноправної), яку очолює митрополит Київський та всієї Руси – України Мойсей (Кулик). Релігійна мережа зазначеного утворення формувалася за рахунок зміни парафіями організаційного та канонічного підпорядкування УАПЦ, проте юридичного оформлення цієї реорганізації не відбулося.

Робляться спроби утворити ще одну мережу громад у підпорядкуванні автономної Української православної церкви в Америці. Колегія Державного департаменту у справах релігій в 2006 році відмовила в реєстрації статуту Української архієпархії (митрополії) АУПЦ в Америці на підставі ст.15 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, як такого, що суперечить ст. ст. 7, 12 цього закону. На думку експертів, намагання певних зарубіжних церковних кіл здійснити впровадження в українське православ’я “Естонського проекту” (наявність на території України двох і більше “канонічних церков”) носять потенційно деструктивний характер. Із значною долею ймовірності можна прогнозувати, що у випадку легітимізації зазначених православних структур виникне прецедент, коли частина юрисдикційно невизначеного та незадоволеного своїм керівництвом духовенства матиме можливість переходу в іншу православну юрисдикцію. Подібний розвиток подій здатен радикалізувати міжправославне протистояння, спричинити новий виток міжправославних конфліктів із втягуванням у нього значної частини віруючих.

Не менш суттєвою лінією протистояння може стати структурна розбудова в Україні зорганізованих у країнах Західної Європи, Америки та Австралії осередків товариства “Святого Пія X”, що об’єднує відлучену від римсько-католицької церкви частину колишнього духовенства, яка не визнала ряду рішень II Ватиканського Собору. Їхнім духовним провідником виступив французький архієпископ Марсель Лефевр (за його іменем цей рух отримав назву “лефевризму”, сьогодні його очолює Генеральний настоятель, єпископ Бернар Фельє). До організації належать кілька єпископів та близько 440 священників латинського обряду у ряді країн світу.

В УГКЦ явище “традиціоналізму – лефевризму” поширилося на початку 90-х років, коли до України прибув офіційний представник товариства “Святого Пія X” отець Жан-Марк Рулло, який ознайомив групу греко-католицьких священників та монахинь з діяльністю товариства в Західній Європі.

Перші реколекції для послідовників левфевризму відбулися 2000 року, у них взяли участь понад 100 чол. У вересні того ж року було засноване товариство “Священномученика Йосафата”, яке стало дочірньою структурою товариства “Святого Пія Х”. Головним очільником осередку було обрано отця Любомира Гаєвського, а настоятелем товариства став отець Василь Ковпак. Під час чергового візиту єпископ Бернар Фельє освятив незареєстровану семінарію “Непорочного Серця Марії” у Львові. Товариство має своє щомісячне видання “Дзвін з Фатіми”. Під проводом єпископа Фельє в Україні також засновано “Конгрегацію сестер-василіянок Божого милосердя”.

Подальше формування паралельної структури в лоні римсько-католицької церкви продукує протистояння між прибічниками “традиційно-латинського” і східного обрядів.

Окрім Львівщини, Тернопільщини та Івано-Франківщини, товариство “Священномученика Йосафата” розгорнуло свою діяльність на сході та півдні України.

Греко-католицька церква, втративши монопольне становище в Галичині, докладає сьогодні помітних зусиль, щоб вийти із “галицького загоміну” на терени “Великої України”. Зміна керівного центру українського католицизму завершилася перенесенням осідку глави УГКЦ зі Львова до Києва. Змінився й офіційний титул предстоятеля цієї церкви. Кардинал Любомир Гузар став Верховним єпископом Києво-Галицьким. Відтак, вектор розвитку українського католицизму повернено із заходу на схід, хоча на території “Великої України” УГКЦ має сьогодні лише близько 100 парафій.

Створення УГКЦ цілісної системи екзархатів для керівництва новими парафіями актуалізує питання запровадження греко-католицького патріархату в Україні. В черговий раз це питання розглядалося на засіданні Патріаршої курії УГКЦ (січень 2008 р.), під час якої мала місце дискусія щодо завдань у справі розбудови патріаршого устрою церкви. У прийнятому рішенні зазначено, що Патріархат для УГКЦ важливий не тільки як “символ єдності вірних Церкв – Патріарха”. Цей процес і надалі залишається потенційно конфронтаційним у православно-католицьких відносинах, оскільки сторони конфлікту мають різне бачення можливостей його розв’язання.

Римо-католицизм в Україні розглядають як складову трьох його історично сформованих специфічних етнічних спільнот: 1) римо-католицизм в західних областях (180 парафій) як католицизм автохтонного польського населення, яке споконвічно проживало на цих українських землях; 2) більшість римо-католицьких парафій (майже 400), які знаходяться в Житомирській, Вінницькій та Хмельницькій областях і складаються з етнічних поляків; 3) угорські римо-католицькі парафії (80) в Закарпатській області.

Наявність розгалуженої мережі чернечих орденів, об'єднань, місій (91 монастир, 667 ченців) стимулює утворення нових римо-католицьких парафій, будівництво та реконструкцію костелів членами цих чернечих структур і динамічне просування католиків на південь та схід української держави. Саме з цією метою утворені ще дві дієцезії (загалом діє 11) – Одесько-Сімферопольська і Харківсько-Запорізька, які опікуються 65 парафіями, що діють на території одинадцяти південно-східних областей.

Традиційні протестантські конфесії – євангельські християни-баптисти (ЄХБ), християни віри євангельської – п'ятидесятники (ХВЕ), адвентисти сьомого дня (АСД), Свідки Ієгови – продовжують демонструвати в Україні високий рівень церковної інституалізації, мають ґрунтовно вибудоване теоретичне богослов'я, ефективну систему підготовки кадрів священнослужителів – від коледжів і семінарій до інститутів та університетів. Кількість рукопокладених дияконів, пасторів, єпископів та інших служителів у цих церквах сягає понад 10 тис. осіб, що значно перевищує кількість священнослужителів УПЦ Київського патріархату, УАПЦ, УГКЦ і РКЦ разом узятих (тут їх загалом 6137). Протестантські церкви надають пріоритетного значення пасторській роботі у своїх громадах, беруть активну участь у суспільному житті, зокрема у різних соціальних проектах та в справах доброчинства. Визначальним напрямком євангелізаційної роботи традиційного протестантизму залишається релігійна сім'я, яка є основним каналом поповнення існуючих громад (це ж стосується і православ'я).

Аналіз функціонування пізньопротестантських конфесій показує, що вони, незважаючи на незначну (порівняно з віруючими православних і католицьких церков) кількість своїх послідовників (приблизно 750 тис.), застосовують динамічні і ефективні засоби, методи і форми євангелізаційної, місіонерсько-просвітницької, інформаційної, освітньо-виховної, кадрової, благодійної, реабіліта-

ційної, підприємницької діяльності. Завдяки цьому їм вдається досить успішно розвиватися.

Новітній релігійний рух в державі сьогодні репрезентують загалом близько 1,5 тис. релігійних організацій, які мають власні віроповідні та обрядові системи. Вітчизняні релігієзнавці, класифікуючи ці релігійні утворення, виділяють декілька основних рівновеликих груп та напрямків: неохристиянський, орієнталістський, синтетичний, езотеричний та рідновірський.

До першої групи входять релігійні новоутворення, що виникли на основі традиційного християнства. Його адепти в цілому зберігають головні загальнохристиянські засади. Хоча окремі положення віроповідальної доктрини трактують по-своєму і, виходячи з ортодоксальних християнських традицій, модернізують свою культову практику. До неохристиянського напрямку належать такі релігійні організації, як церква Повного Євангелія, церква Ісуса Христа святих останніх днів, Новоапостольська церква, церква Христа, Богородична церква, методистська церква, пресвітеріанська церква, незалежні євангельські громади харизматичного напрямку та інші.

Другу групу новітніх релігій складають релігійні організації орієнталістського спрямування. Це громади неоіндуїстської та буддистської орієнтації: міжнародне товариство Свідомості Крішні, місія “Чайтані”, Гух’ясамаджа, рух Дхарма Кальки, міжнародне товариство “Всесвітня чиста релігія” (Сахаджа йога), об’єднання послідовників Шрі Чинмоя, Сат’я Саї Баби, тантристів, вайшнавів та ін.. Найпоширеніші з цієї групи – громади кришнаїтів та буддистів.

До третьої групи синтетичних релігій відносять віру Багаї, Велике Біле Братство “Юсмалос”, церкву “Останнього заповіту”, церкву об’єднання (уніфікації), громади “зоресвітнього християнства”. Окремим напрямком в цій групі виступають об’єднання церкви саєнтології, “Християнської науки”, “Науки розуму”.

Езотеричні релігійні рухи (теософські та антропосфські об’єднання послідовників Гурджієва, “Віри Світла”, “Братства Грааля”) поки що особливого поширення в Україні не набули.

Окремою складовою новітніх рухів виступає відроджуване язичництво. Воно осібно входить до неорелігійного комплексу. Виникли громади послідовників язичницьких пророків Володимири-

ра Шияна та Лева Силенка, прихильників Рунвіри, Національної віри та лицарів сонячного ордену.

Діяльність в Україні новітніх релігійних утворень створює певні проблеми в гуманітарній сфері, державно-церковних відносинах. Вона містить передумови конфліктів, що нерідко виходять за межі релігійного середовища. Це, перш за все, конфлікт між прибічниками традиційних церков та новітніми релігіями. Він носить не лише доктринальний характер, але заторкнув, перш за все, сферу релігійної практики. З боку традиційних церков викликають часто негативну реакцію потужна місіонерська робота неорухів, що характеризується (і нерідко справедливо) традиційними церквами як агресивне місіонерство і прозелітизм, активне використання ними друкованих та електронних засобів масової інформації, модерних форм богослужінь, різноманітних масових акцій.

Друга лінія конфлікту базується на протиріччях, які виникають між новітніми релігійними організаціями та окремими громадянами, їх групами чи об'єднаннями, які демонструють протестні форми оцінок та поведінки щодо діяльності новітніх релігій.

Третій напрямок зазначеного конфлікту пов'язаний із протиріччями, що час від часу виникають у послідовників новітніх релігій з органами державної влади через порушення ними чинного законодавства. Це значною мірою стосується запрошених для проведення культової діяльності в новітніх релігійних організаціях іноземців. Частіше за все саме вони демонструють вияви правового нігілізму та неповаги до законів України.

За останнє десятиріччя в Україні не зареєстровано жодного статуту релігійної організації деструктивного характеру і спрямування. У стислі терміни була створена система контролю за легалізацією та діяльністю новітніх релігійних утворень. Вона включає в себе релігієзнавчу і правову експертизу матеріалів, необхідних для реєстрації статутів новітніх релігійних організацій в Україні. Діє міжвідомчий орган, покликаний запобігати їх деструктивній діяльності.

Узагальнення результатів дискусій на різних рівнях стосовно негативного впливу окремих новітніх релігій на українське суспільство показує відсутність взаємоприйнятної ефективного механізму розв'язання існуючих проблем у цій специфічній галузі релігійного середовища.

Духовні запити етноконфесійних спільнот в державі задовольняють іудейські, німецькі, вірменські, угорські, шведські релігійні громади. Діють також об'єднання караїмів, корейців (Корейська баптистська церква) та чехів (Чеська євангелічна церква). Зазначені утворення, як правило, функціонують у місцях компактного проживання відповідної національної меншини. Аналіз їх діяльності засвідчує, що вони, окрім культових, вирішують чимало позаконфесійних питань, відіграють помітну роль у суспільно-політичному житті своїх послідовників.

Кардинально вирізняється ситуація в мусульманському середовищі країни, переважна кількість громад якого дислокована в Автономній Республіці Крим. Деструктивним чинником стабільного функціонування тут мусульманської спільноти виступає діяльність сунітської релігійно-політичної організації “Хізб ут-Тахрір” (Ісламська партія відродження), яка заборонена в більшості країн Близького Сходу, Федеративній Республіці Німеччині, а також у США, Російській Федерації, Узбекистані. Зазначене релігійно-політичне утворення здійснює все активніші спроби легалізувати свою діяльність в Криму через нові, а також зареєстровані в 1999-2003 р.р. автономні мусульманські громади, представники яких є учасниками різних релігійних заходів, що проводять адепти “Хізб ут-Тахрір” та вахабітсько-салафітських груп. Осередки організації діють в Бахчисарайському, Сімферопольському, Красногвардійському районах, у м. Сімферополі та ряді інших населених пунктах півдня Криму.

І надалі простежується лінія протистояння у взаєминах мусульман Криму із прихильниками ісламської релігійної течії хабашизму, ідеологією якої керується Духовне управління мусульман України. Доктринальні положення хабашизму поширюються міжнародною організацією – “Асоціація ісламських благодійних проєктів”, очолюваною шейхом аль-Хабаші. Сьогодні філіали організації діють у США, Канаді, Австралії, Франції, Німеччині, Швеції, Швейцарії, Данії, Нідерландах, Російській Федерації.

Проведений моніторинг наукових, релігієзнавчих досліджень, аналітичних матеріалів засвідчує, що, згідно декларованих заяв, ця організація ставить за основну мету формування теоретичних основ “ліберального ісламу”, його адаптації до норм і стандартів громадянського суспільства, протидії поширенню радикальних та екстремістських течій вахабітського спрямування в ісламі.

Її діяльність відповідає критеріям і стандартам європейського законодавства.

Актуальною проблемою кримсько-татарського і сучасного українського ісламу залишається питання етнічної і духовної консолідації мусульманської спільноти, яка все помітніше стає об'єктом впливу різних, часто контраверсійних доктрин, теорій, богословських шкіл, зорієнтованих на зарубіжні духовні і політичні центри, у тому числі й ті, що пропагують соціально-політичні теорії ваххабізму та ісламського фундаменталізму.

За політизації суспільного життя в Україні у цей процес активно включаються релігійні організації. Особливо виразно ця тенденція проявлялася у 90-х роках, коли чимало священнослужителів брали участь у виборчому процесі.

Аналізуючи характер задіяння релігійного чинника у виборах Верховної Ради України 2007 р., помітні відмінності порівняно з минулими кампаніями. Перш за все, йдеться про менше використання релігії та конфесійних організацій у передвиборчій агітації. Політичні партії фактично втратили реальні важелі тиску на церкви, аби спонукати їх – вільно чи ні – бути провідниками своєї політики. Коли ж траплялись випадки співробітництва партій (блоків) з тією чи іншою церквою, це обумовлювалося спільністю інтересів, а не примусом з боку політиків. Коло питань, пов'язаних із участю релігії та церков у суспільному розвитку, державно-конфесійними відносинами в передвиборчих програмах не займали ключових місць. З восьми провідних партій, у програмах яких йшлося про свободу совісті, три обмежилися декларуванням того, що вони гарантують загально визнані у світі права та свободи. Водночас, ряд партій і блоків вважали за потрібне уточнити, на які права і свободи у сфері релігії може розраховувати українське суспільство. При цьому свободу релігій гарантували лише Комуністична партія та Блок “Наша Україна – Народна самооборона”.

Низка партій у своїх виборчих програмах зобов'язувалися відстоювати толерантність у міжконфесійних відносинах, запобігати конфліктам на релігійному ґрунті (з-поміж них – “Партія регіонів”, “Наша Україна – Народна самооборона”, Блок Литвина). Зокрема, Блок “Наша Україна – Народна самооборона” декларував у своїй програмі “міжконфесійний мир, злагоду”, виступав за партнерські відносини між державою і релігійними організаціями задля “духовного, морального здоров'я нації”. Наступна ж його діяльність виявилася протилежною.

Фактичний лідер помаранчевих президент України В.Ющенко особисто займається створенням т.з. Української єдиної помісної церкви. Для цієї мети він мобілізує сили і ресурси державного апарату. Так, недавнє безпрецедентне відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі, всупереч чинному законодавству, проводилося за безпосередньої участі владних структур, під особистим керівництвом Ющенка. Чому? Бо мало прискорити реалізацію його заповітного наміру: послабити духовні зв'язки УПЦ з Московською патріархією, злити її з УПЦ-КП та УАПЦ, формально підпорядкувати українське православ'я Константинополю (Туреччина), а фактично зробити його слуханням інструментом націоналістичної проамериканської політики.

Як українці ставляться до такого задуму? Зішлемося на результати соціологічного дослідження на тему “Мотиви і наслідки втручання держави в міжконфесійне протистояння в Україні”, проведеного у 2003 році Центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова за підтримки Фонду Д. і Кетрін Т.Макартурів. Виявилось, що лише 13,1% опитаних вважають необхідним утворення Української єдиної помісної церкви. На думку віруючих, це питання повинні вирішувати представники церков за столом переговорів (21%), церква та громадськість (10,3%), державна влада (7,2%), інші вагалися з відповіддю, а майже половина (49,7%) респондентів не знають про цей план. Отже, мусоване почесним головою “Нашої України” В.Ющенком питання не вельми тривожить населення України. Тому відома журналістка К.Щоткіна слушно зауважує: “Єдина помісна українська церква” у вустах політиків (як церковних, так і світських) – це, скоріше, риторична фігура, що не має реальної соціальної основи” [Катерина Щоткіна. Стихія православ'я // Газ. “Дзеркало тижня”, 2003, № 44, 15.11.03].

Як Компартія України ставиться до релігій і церков? В її Програмі чітко визначені принципи засади і мета: утвердження свободи совісті і переконань, діалектико-матеріалістичного світогляду, протидія націонал-екстремізму та шовінізму, войовничому фундаменталізму та клерикалізму, що посилюється. Шляхи реалізації цих положень розкривають і конкретизують Декларація про позицію КПУ щодо релігії і церкви (2001 р.), рішення з'їздів та пленумів ЦК.

Очолювана О.Морозом СПУ вважає: “Співпраця держави і церкви має місце тією мірою, якою віруючі, будучи громадянами держави,

підпорядковані її законам і потребують її захисту та підтримки для задоволення своїх релігійних потреб”. Філософія партнерських взаємин держави і церкви притаманна програмі Блоку Юлії Тимошенко. Схвальної оцінки виборців має слугувати її наступний пункт: “об’єднаймо сили держави, громадянського суспільства і релігійних конфесій у боротьбі проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності”. Партія регіонів включила до своїх завдань такі положення, як “сприяння міжконфесійному діалогу в українському суспільстві; узгодження загальнонаціональних та релігійних інтересів у процесі становлення мережі релігійних організацій в Україні; зміцнення традицій толерантності”.

Загалом, варто відзначити, що релігійне питання не відіграло помітної ролі у торішньому виборчому процесі, церкви і духовенство практично не були його активними учасниками. Крім поодиноких випадків, широкої агітації з боку священнослужителів не було зафіксовано. Це є свідченням того, що релігійні організації вже суттєвою мірою визначилися й закріпилися у своїй суспільній ніші, не потребують, як це було в недалекому минулому, всебічної підтримки з боку політичних партій і рухів.

Незважаючи на потужний вал прорелігійної пропаганди (церковної і світської), 22% українців тим не менш вважають себе атеїстами. А якщо до них додати 40,5% умовно віруючих, то виходить, що більшість населення України (62,5%) не мають до релігії прямого, безпосереднього відношення.

Тим не менше за останні десятиліття влада, культурно-освітні заклади і ЗМІ нав’язують суспільству думку про те, що релігія є провідною ланкою людської культури, без неї, мовляв, нормальна людина не може жити, а бути атеїстом непристойно, не модно, не сучасно і т.п. Серед відомих і впливових українських партій, крім КПУ, нема жодної, яка б захищала науково-матеріалістичний, атеїстичний світогляд. Навпаки, більшість їх вип’ячує релігійне питання на перший план, щоб відвернути увагу експлуатованих трудящих від соціально-класової боротьби. Клерикально-апологетична риторика не дає бажаних результатів товстосумам.

Водночас помилково ігнорувати чи недооцінювати релігійний фактор в житті сучасної України, зокрема переважаючий вплив православної церкви на більшості території і греко-католицької – в ряді західних областей. На думку Є.К. Дулумана, “релігія уже не є і в майбутньому ніколи не буде визначальним фактором формуван-

ня суспільної свідомості і всього життя народу. Український народ консолідуватиметься не на ґрунті релігійного світогляду, а на основі проголошеної ООН та іншими авторитетними міжнародними організаціями свободи світогляду, важливими елементами якої є свобода сповідувати та безперешкодно змінювати чи обирати собі релігію, публічно пропагувати певні релігійні погляди або не погоджуватися з тими чи іншими тлумаченнями релігійної віри. Мається на увазі, що, наприклад, православні можуть приватно і публічно доводити релігійну правомірність поклоніння іконам, а протестанти (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, єговісти і т.д.) – з такою ж правомірністю заперечувати поклоніння іконам; богослови можуть приватно і публічно пропагувати віру в Бога, чудеса, а науковці – піддавати їх твердження послідовному науковому аналізу і наслідки свого аналізу доводити до відома як своїх однодумців, так і опонентів. У спілкуванні віруючої людини з Богом як надприродною істотою ніякі світські установи не можуть бути посередниками чи арбітрами. Спроби політичних партій чи державних установ втручатися в цю справу є святотатством (“Кесарево – Кесарю, а Боже – Богу”, а з точки зору здорового глузду – спробою взяти Господа Бога під нагляд”. Не можна не погодитися з наступними висновками Є.К. Дулумана: “З точки зору майбутнього України її полірелігійний і багатонаціональний народ має нагальну потребу в забезпеченні кожному громадянину на індивідуальному рівні його світоглядних свобод, і зокрема свободи совісті. Причому тільки науковий та цивілізований підхід до практичного вирішення зазначеної проблеми убереже український народ від чергової духовної трагедії” [Є.К.Дулуман. Цит. вище ст., с.67–70].

Все ж соціально-політична стабільність країни багато в чому зумовлюється змістом та спрямованістю державно-церковних і міжконфесійних відносин, суспільною активністю релігійних інституцій. Сучасна стратегія співробітництва держави, громадськості і церков, як цілеспрямований і системний процес, має утверджувати духовну культуру, формувати поле толерантності та взаємоповаги, бути спрямованою на пошук взаємоприйнятних, цивілізованих форм і методів розв'язання соціальних та релігійних проблем. Досягнення цієї мети можливе за умов деполітизації релігійного середовища, міжконфесійного порозуміння і злагоди, забезпечення повної свободи совісті, дійсної демократизації українського суспільства.

Що живить релігійний ренесанс?

Чим зумовлений, що живить релігійний ренесанс, які його перспективи? Для нього в українському соціумі наприкінці ХХ ст. склалися сприятливі об'єктивні умови. Вже в процесі перебудови та гласності формувався, з одного боку, ідеологічний плюралізм, а з другого – велася цілеспрямована дискредитація державно-церковних відносин в СРСР та на Україні і настирлива апологія релігії. Через політику влади та зовнішні впливи готувався ґрунт для руйнування засвоєної соціалістичної свідомості, моралі, культури, для сприймання буржуазних поглядів та стереотипів. Після контрреволюційного перевороту в Москві (серпень 1991 року) суспільну атмосферу на Україні поступово проймали настрої антикомунізму, невпевненість, страх, ілюзії (про “краще” життя за самостійності, “переваги” капіталізму і т.п.). Реставрація буржуазного ладу супроводжувалася всілякою підтримкою новою владою лояльних до неї релігійних організацій, політичним заграванням із духовенством, преференціями церквам. Було сповна відкрито шляхи для зовнішніх клерикальних впливів.

Сприятливими для релігій умовами не забарилися скористатися церковники і сектанти різних напрямків, антикомуністичні й ліберально-націоналістичні політики, псевдодемократи, дезорієнтовані науковці, підневільні журналісти, запопадливі й жадібні особи, ладні на все для матеріального збагачення і задоволення власних амбіцій. Саме вони стали інспіраторами і виконавцями перерозподілу культових споруд, церковного майна, земель, посад у “двадцятках”, виконробами і казначеями будівництва нових церков та інших доходних місць.

Релігійний ренесанс зумовило насамперед зняття правових, ідеологічних і політичних стримувань для поширення антисоціалістичних поглядів. Звільнення від табу на них відкрило простір світоглядному плюралізму, духовним пошукам, соціальним експериментам, психологічній ейфорії від вседозволеності. Поступово провідну роль стали відігравати соціальні причини. На цьому наголошуємо тому, що серед значної частини наших людей досі існує поверхове, спрощене розуміння мотивів звернення віруючих до релігії. Частіше вони видаються за вплив життєвих незгод, церков-

ників, індивідуальних пошуків. Насправді релігійність має глибоке соціальне коріння. Це об'єктивно існуючі в суспільстві фактори, які необхідно породжують та відтворюють релігійні вірування. Ключове значення має при цьому зауваження К.Маркса про те, що у давніх релігіях відбивається обмеженість відносин людей до природи і один до одного [Див.: К.Маркс, Ф.Енгельс. Твори. Т.23, с.89]. Поступово людство все глибше пізнавало таємниці природи, однак власні стосунки мінялися, ускладнювалися, гіпертрофувалися до дивного. І сьогодні вони розвиваються стихійно, зигзагоподібно, не завжди виявляються результатом свідомої реалізації об'єктивних законів. В сучасному світі багато людей не можуть передбачити наслідки власних дій, зрозуміти рушійні сили свого буття, суттєво вплинути на долю.

Після руйнації соціалістичних засад в Україні посилилася стихійність суспільного розвитку. Ця тенденція стала визначальною на загальноукраїнському, територіальному, класовому, груповому, родинному, індивідуальному рівнях. Особливо виразно проявляється вона в радикальних змінах соціальної структури, системі цінностей, мотивах людської поведінки. В процесі капіталізації життя будь-якого українця залежить від зовнішніх умов, особисто від нього мало що значить. Більшість людей утратили колишній соціальний статус, у важких муках набувають інший, на завжди бажаний, вимушені оволодівати новими ролями, знаннями, вміннями. Доля кожного – скоробагата і зубожілого – залежить не тільки і не стільки від його зусиль, як від загальної кон'юнктури в країні, впливу пануючих в ній кланів, нав'язаних “зверху” законів, влади, умовних правил поведінки.

Незалежно від основної маси громадян, за їх спиною і без їх волі, сформувалися зв'язки і відносини, які викликають несприйняття народом, але не піддаються свідомому регулюванню, навпаки – посилюють свою хаотичну, непередбачувану дію. Успіх чи невдача, процвітання або крах стають випадковими, неконтрольованими з боку більшості. Така реальність не знаходить у свідомості мислячих людей логічного пояснення, а в непідготовлених, найвіщих відбивається однобічно іраціонально, як “боже визначення”, “воля Всевишнього” і т.п. Так сприймається насамперед втрата мільйонами українців звичної роботи, безгрошів'я, зубожіння, злам установлені системи моральних засад суспільства, поширення корупції,

злочинності, соціальних хвороб, невпевненості у майбутньому власних родин і нащадків.

Люди все більше відчувають свою залежність від умов реального буття, несвободу і пригнічене становище. Більшість населення не розуміє, чому так сталося, де і який вихід, що робити. Усвідомлення власного безсилля перед тим, що відбувається навкруги, від своєї залежності стимулює звернення багатьох до надприродного по допомогу і захист.

Сьогодні знову підтверджується оцінка Ф.Енгельсом вчення Ж.Кальвіна про божественне приречення як релігійний вияв того факту, що “в світі торгівлі і конкуренції удача чи банкрутство залежить не від діяльності чи мистецтва окремих осіб, а від обставин, від них незалежних” [К.Маркс, Ф.Енгельс. Твори. Т.22, с.208].

А як злободенно звучать нині слова В.І.Леніна про те, що “страх створив богів”. Сотні літ тому експлуатовані трудящі не розуміли “сліпу силу капіталу” і тому боялися її. Вони не могли передбачити цю силу, яка на кожному кроці загрожує принести йому (пролетарю) і приносить “раптове”, “несподіване”, “випадкове” розорення, загибель, перетворення в злидаря, в паупера, в проститутку, голодну смерть...” [Див.: В.І.Ленін. Повн.зібр.тв. Т.17, с.393]. Сьогодні до такого становища додається нерозуміння, чому і як вона з’явилася після нормального соціалістичного буття, хто в цьому винен, що далі буде... Несправедливість змін, що сталися, антагонізм до повернення експлуаторів, стихійність і непередбачуваність сучасного суспільного життя в країні, пригноблене, залежне, бідне існування абсолютної більшості громадян, беззаконність, безсилля, страх перед невизначеним майбутнім спонукають багатьох співвітчизників до пошуків реального виходу із земних страждань “на небі”.

Таке соціальне коріння не обов’язково і автоматично не породжує релігійні вірування. Воно – живильне середовище для процесу духовних пошуків, осмислення індивідуального сприймання. Одні люди оцінюють дійсність і своє буття реалістично, тверезо, інші не розуміють, опиняються у безвиході. Відбувається взаємодія об’єктивних умов і суб’єктивного чинника. На цьому етапі спрацьовують головним чином гносеологічні корені релігії. В чому їх особливість?

Релігійні погляди безпосередньо є продуктами людської уяви і фантазії, що створюються на основі духовної, інтелектуальної

діяльності людей, зумовленої суспільними чинниками за соціальними законами. Щоб виникли уявлення про надприродні сили, богів, рай, пекло і т.п., індивід повинен навчитися формувати поняття з допомогою процесів абстрагування, узагальнення. Гносеологічні корені виникнення і відтворення релігії (від гр. *gnosis* – знання) – це її умови, можливості, механізми формування, пов'язані з процесом пізнання світу. Їх сутність полягає в абсолютизації, перебільшенні суб'єктивного боку людської свідомості. Об'єктивний зміст пізнання присутній для людини лише в суб'єктивній формі відчуттів, сприймання, уявлень, понять, суджень і т.п. Кожна з цих форм створює можливість для більш глибокого пізнання об'єктивного світу, його властивостей, закономірностей. Водночас вони несуть і певні можливості для “відльоту” від реальності, для хибного її відображення.

Так уявлення на відміну від сприймання дозволяє відтворювати в свідомості предмет, який у даний момент відсутній, не діє на органи чуттів, а також може створювати узагальнений образ багатьох однорідних предметів. Разом з тим уявлення створює можливість поєднувати в свідомості (подумки) те, що насправді не може бути поєднано. Виникає багато міфологічних і релігійних образів (ангели, русалки, кентаври і т.п.). Відрив загального від конкретного у ході абстрагування і узагальнень створює передумови і можливості для перетворення понять у самостійні сутності, а на цій основі – формування ідеалістичного і релігійного світоглядів.

У цьому складному, суперечливому процесі позначається обмеженість людської практики і знань, трапляються перекоєчення, помилки, з'являються хибні поняття, образи неіснуючих об'єктів тощо. Недосконала, потворна українська дійсність стримує її адекватне пізнання, розширює можливості для ненаукових уявлень, перекоєчень і спотворень. А зниження освітнього рівня населення, культивування містики також сприяє цим негативним явищам і тенденціям у суспільній свідомості.

Взаємодія соціальних причин у ході капіталізації країни з гносеологічними (пізнавальними) коренями релігії не відбувається автоматично, а охоплює насамперед людей мислячих, чутливих, вразливих і слабких. Цей процес відображає їх внутрішню інтелектуальну боротьбу, примирення із новою дійсністю, підкорення особистої волі незрозумілим явищам. Прості і доступні відповіді на складні світоглядні питання пропонує релігійне вчення, що освя-

чує будь-яку владу, адже вона – від Бога, велить розглядати земні біди як тимчасові, за випробування перед вічним потойбічним життям. Ілюзорне відображення незрозумілої капіталістичної дійсності підсилюється збуреним психічним станом людей. В українському соціумі лавиноподібно й невідворотно утверджується атмосфера страху, який породив і одвічно живить віру в надприродне.

Передумови і можливості формування та відтворення релігійних вірувань містяться не лише в соціальній дійсності та пізнавальній практиці людей. Їх виникненню й існуванню сприяють також деякі почуття, настрої, переживання, що створюють загальний фон психічного життя людей і впливають на їхнє ставлення до світу, соціальне самопочуття і поведінку. В такому розумінні кажуть про психологічні корені релігії.

Це головним чином негативні емоційні почуття індивіда (відчай, горе, самотність, заляканість тощо). Вони гальмують пізнання людиною навколишнього світу і свого місця в ньому, спричиняють роздвоєння її свідомості, послаблення волі, надають незрозумілим процесам і явищам ірраціональної сутності. Руйнування звичного укладу життя, несподівано складні і важкі нові суспільні реалії супроводжувалися в головах і почуттях українців такими болісними переживаннями, коли легко повірити не лише в чудеса, але у що завгодно. Ця тенденція в буденній суспільній свідомості зберігається і справляє стимулюючий вплив на підтримання релігійності.

Загальновизнаною особливістю нинішнього українського соціуму є світоглядна розхристаність, відкритість до містики, легко-важне сприймання марновірств. Втративши довіру до влади, наші співвітчизники вірять в астрологічні прогнози, віщі сни, прикмети, чудеса, навроцтво і т.п. надприродні зовнішні впливи. Вже не дивують навали до екстрасенсів, колдунів, гадалок. Ажіотаж підігривають нав'язлива реклама, ЗМІ, телеігри, витвори кіно, літератури та інших видів мас-культури, а також нерозбірлива політика. Поширювані нею міфи та ілюзії далекі від реального буття, цілком дезорієнтують людей, раціональне мислення витісняють ірраціональними станом. Як не згадати тут застереження Вольтера про те, що “марновірство в суспільстві – те ж, що боягузи у війську: вони самі відчувають і збуджують в інших панічний жах”. Доходить до того, що навіть частина політиків і бізнесменів вдаються до окультизму, магії і т.п. містичних сил. Так, 6 червня (VI місяця) 2006 року депутати Верховної Ради перенесли засідання,

злякавшись дурного впливу трьох шісток (06.06.06). За неофіційними джерелами, Ю.В.Тимошенко, перш ніж остаточно прийняти якийсь відповідальне рішення, радиться із... зірками [Див.газ.: “Столичные новости”, 2008, № 38, 14–20.10.08]. А про українського “месію” – президента нічого й казати: його далекі від життя виступи і поради дуже нагадують святенницькі пророцтва. Така загальносуспільна атмосфера – сприятливий психологічний ґрунт і стимул для більш серйозних релігійних вірувань.

Одним із її глибинних джерел є почуття страху. Став крилатим вислів давньоримського поета: “Страх породив богів”. Його повторювали наступні мислителі. Довго вони вбачали причини виникнення релігії в страхові перед могутніми й незрозумілими силами природи. Марксизм вперше виявив соціальні витoki страху, який “створює богів”. Але релігійну віру формує не будь-яке почуття страху, а усталене психічне переживання, наприклад, за свою долю, невпевненість у майбутньому, насамперед, у людей слабких, без чітких світоглядних позицій, схильних до навіювання, після серйозних життєвих незгод.

Вплив страху на сприймання віри в реальне існування надприродного доповнюють і підсилюють інші сталі і повторювані негативні переживання: почуття туги, горя, самотності, відчаю... Їх накопичення за відсутності реальних засобів подолати джерела спонукає деяких людей звертатися до релігії, яка послаблює негативні емоції, обіцяє свій вихід з становища, дає вітху уявного подолання труднощів.

Більшість сучасного населення земної кулі схильне до всіляких страхів, фобій (грецьке *phobos* означає страх, боязнь, нетерпимість). Відомо, що страх деколи виконує корисну роль – він не дозволяє людям чинити дурощі, що загрожують здоров’ю і психіці. Це своєрідне гальмо, запобіжник, контролер, адже без страху не спрацює інстинкт самозбереження. Отож для нормального психічного розвитку особистості його наявність необхідна. Він стає шкідливим і небезпечним за крайнощів, коли перетворюється у фобію. Дослідники виявили біля 1000 її форм. Попри таке розмаїття цього явища, загалом це психічний розлад, при якому людина мимоволі відчуває хворобливий страх, що змушує її уникати відносно небезпечних ситуацій і об’єктів. Водночас вона переживає фізично неприємні відчуття. Статистика свідчить: найпоширеніша фобія – соціальна, що ґрунтується на конфліктах особи з суспільством,

зовнішнім світом. “Рейтинг” страхів наших співвітчизників весь час змінюється. Сьогодні в ньому переважають боязнь втрати роботи, громадянської війни, терористичних актів, хвороб і смерті. Одні люди роблять спроби втечі від страху, другі намагаються його осмислити, щоб здолати, треті пасивно терплять, очікуючи самовладання, інші вдаються до ірраціональних пошуків. Багато в чому ураженим фобіями можуть допомогти фахівці (психологи, психіатри, соціальні працівники). Та соціальні корені бідності потребують раціонального осмислення, особистої волі, активності. Чимало людей вдаються до допомоги шахраїв, а багато їх звертається до потойбічних сил, зовнішніх впливів.

До розглянутих чинників релігійного ренесансу в Україні додаймо ідеологічний. ЗМІ, навчальні заклади, видовищні установи змагаються у пропаганді релігійних догм і зразків поведінки, формують на них моду, водночас дискредитують цивілізовані світські погляди і моральні норми.

Тому сьогодні в країні склалася складна релігійна мозаїка. Для підтвердження наведемо матеріали “круглого столу”, проведеного восени 2002 року Центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова на тему “Церква, держава і суспільство: проблеми взаємодії у сучасному політичному процесі”. На ньому наводилися, зокрема, такі соціологічні дані. З числа опитаних 60,2% експерти віднесли до віруючих. В 1,7% респондентів така декларація підкріплена практикою. Так, майже половина тих, хто вважає себе віруючими (49,6%), бувають у церкві тільки по релігійних святах. 34,4% знають одну молитву, а 12,4% не знають жодної. Близько половини (50,8%) віруючих відвідують службу для того, щоб спілкуватися з Богом. Трохи більше їх (56,9%) вважають, що людина може бути “просто віруючою”, не сповідуючи ніякої конкретної релігії. Стільки ж вірять у загробне життя після смерті. Цікаво, що більше українців вірять в існування диявола, ніж раю (45,9% і 41,6% відповідно) [Докл.див.: Катерина Щеткина. Доверие в эпоху постатеизма. // Зеркало недели, 2002, № 47, 7.12.02].

Незабаром, у травні 2006 року, соціологічна служба Центру Разумкова провела нове дослідження на тему релігійності. Було опитано понад 11 тисяч респондентів. Його результати виявилися дуже цікавими. Так, на запитання про належність до якоїсь церкви, конфесії 33,5% опитаних відповіли ствердно, 40,5% сказали, що вважають себе віруючими, але до жодної з церков не належать,

22% взагалі не віднесли себе до числа віруючих [А.Глебов. Религия в жизни украинцев и в украинской политике // Рабочий класс, 2008, № 41, ноябрь]. Таким чином, виходить, що в сучасних умовах третина віруючих українців вважає себе “вцерковленими”, 40,5% є умовно релігійними, а 22% – невіруючі та атеїсти. Показово, що із конфесійно визначених лише 19,3% є членами релігійних общин, тоді як 75% ні в яких не перебувають. І ці члени релігійних общин становлять всього лише 7,2% загальної маси населення. Виходить, що не дивлячись на постійний вал релігійної пропаганди, більшість (62,5%) населення країни не має прямого, безпосереднього відношення до релігії. Отож чи правомірно говорити про суцільну релігійність українського соціуму? Очевидно, що церковники видають бажане за дійсне.

Можна навести й інші соціологічні матеріали. Вони доводять, що рівень релігійності населення сьогодні стабілізувався, а її характер – суперечливий. Більшість українців є “стихийними віруючими”. І апелювання деяких церковних лідерів до “багатомільйонної пастви”, м’яко кажучи, не дуже коректне. Широке відзначення Пасхи чи Різдва – це ще не все. Сьогодні правомірно говорити про наявність в Україні (як і на Заході) біля- чи позацерковності. Бо практикуючих християн, як показують недільні служби, у країні обмаль (за винятком хіба що сіл західних областей). Серед “новонавернених” у релігію справжніх віруючих більше в протестантських конфесіях, як це було й за радянських часів. А мода на церкву – явище тимчасове, поверхове...

Не перебільшують стан релігії і тверезо думаючі церковні діячі. Тому й роблять усе можливе для її поширення, прагнуть зміцнення набожності прихожан. Масштаби цієї діяльності, без перебільшення, грандіозні, зміст – багатоплановий, а засоби і форми – різноманітні. Цей постійно діючий суб’єктивний чинник дає ті результати, що визначаються як релігійний ренесанс. Задумаймося над щойно наведеними цифрами. Для початку – про кадровий потенціал церков. В країні працює 29,5 тисяч священнослужителів (це значно більше, ніж письменників, акторів і художників). До речі, стільки професіональних працівників не було раніше в Компартії України. До священнослужителів додаймо 6,6 тисяч ченців. Досвідченими популяризаторами релігії є сотні тисяч активістів місцевих громад, персонал духовних центрів, члени місій, церковних орденів та інших громадських організацій.

Нині є всі підстави вважати реальним становлення в країні специфічного соціального прошарку, що включає духовенство, чернецтво, працівників і обслугову релігійних організацій, членів їх родин. У Закарпатті, за приблизними підрахунками, на кожні 800 чоловік населення припадає в середньому один храм чи молитовний будинок, відповідно – один священик та десяток-півтора активістів. По Україні це, в кількісному відношенні, до півмільйона громадян. Їм притаманні своє світобачення, корпоративність, солідарність, ментальні особливості. Вплив цієї соціальної спільноти великий і продовжує зростати. Врахуймо і те, що у кожного її представника є родичі, друзі, близькі знайомі. Спілкування навколо релігійних тем інтенсивно здійснюється не лише під час богослужінь, церковних обрядів, але і просто вдома, в людних місцях. Особливо впливовими стали масові поховання, світські заходи, що, як правило, проходять з участю попів.

У цьому процесі велика також роль релігійних засобів масової інформації. 383 періодичні видання, духовні книги багатомільйонними тиражами, нагороди, хрести, іконки та інша церковна символіка для багатьох громадян, особливо бізнесменів, жінок, молоді стають не лише прикметою модерного іміджу, зовнішньою прикрасою, але й виявом (хай і формальної, зовнішньої) світоглядної ідентифікації.

Впливовими центрами християнського віровчення і духовної культури є монастирі. Нині їх в країні більше 400 і ця кількість продовжує зростати. Подекуди між містами і районами іде негласне змагання щодо їх створення (Закарпатська, Тернопільська, Івано-Франківська та інші області). Монастирі займаються не лише релігійною, але й соціально-культурною, освітньою, господарською діяльністю, що помножує інтерес і співпричетність до них багатьох людей. А якої чіткої спрямованості набуває будівництво культових закладів, їх освячення, проведення храмових свят, відзначення церковних ювілеїв, відвідини парафій вищими духовними сановниками, паломництво, інші масові заходи, що набрали повсюдного характеру. До їх підготовки та проведення залучаються тисячі вірників, молодь і діти.

Останніми десятиліттями різні церкви все ширше практикують людне паломництво до священних місць за кордоном. Православні регулярно бувають у Греції, католики прагнуть до Ватикану, мусульмани прямують до Саудівської Аравії, іудеї та християни – до

Палестини. В Україні теж чимало визначних духовних центрів і місць, в яких хоч раз за життя намагаються потрапити переконані віруючі. Кожне паломництво – то низка різноманітних релігійних, загальнопізнавальних і благодійних заходів, що справляють великий вплив на людську свідомість, психологію, поведінку. Ось як відбувалося одне з них. 26 листопада 2008 року у київській мечеті “Ар-Рахма” пишно і урочисто проводжали паломників, яким випало поклонитися батьківщині Мухаммеда. Групу із 200 правовірних мусульман очолив сам муфтії України шейх Ахмед Татім. Вперше було здійснено хадж – паломництво в Мекку і на свято Курбан-байрам у відповідності зі спеціальною угодою між міністерством у справах хаджа Королівства Саудівська Аравія і Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ). Поїздки передували вікторини і конкурси на знання ісламу. На проводах були присутні керівники дипломатичних місій Іраку, Ірану, Лівану, Лівії та інших країн. Паломники взяли участь у богослужіннях у долині Міна (біля Мекки), екскурсіях. А вдома, у Києві їх одновірці широко відзначили Курбан-байрам в головній мечеті. Тут, окрім молитов і проповідей, відбулися святкові обіди, відвідання мусульманських кладовищ (Лук’янівка, Берковці, Північне), роздача їжі малоїмущим тощо. Тисячі громадян завдяки паломництву і святкам зміцнилися у релігійній вірі, глибше відчували духовну спорідненість з співплемінниками.

В усі часи церкви приділяли велику увагу вихованню підростаючого покоління. Особливо посилилася вона сьогодні, після тривалого безрелігійного періоду в житті нашого суспільства. Найбільш поширені конфесії мають свої духовні навчальні заклади. У них навчається понад 18 тисяч молодих людей. Сотні тисяч дітей відвідують недільні школи, кількість яких сягає 13 тис. Найширша їх мережа у Львівській, Волинській, Рівненській, Донецькій, Закарпатській областях (від 800 до 1100 в кожній). Спрямування освіти у цих школах далеке від державних стандартів, рівня сучасних наук і педагогіки. Церква все наполегливіше добивається викладання у державних навчальних закладах основ християнського віровчення і етики, свого патронату над школами-інтернатами. Релігійні організації зміцнюють свою присутність у виправних установах та інших позацерковних інститутах.

Сьогодні усі релігійні організації виходять за культове призначення, дбають і про земні потреби людей. На цьому поприщі шука-

ють можливості збільшення прихильників у суспільстві, де більшість населення бідна, а кожен шостий – жебракує. Доведені до відчаю українці йдуть на будь-які подачки.

Соціальна діяльність релігійних організацій України за таких умов характеризується масштабною багатовекторністю напрямків, пошуком нових сфер, де така праця є корисною суспільству і церкві. Релігійні спільноти реалізують свої соціальні проекти за допомогою добровільних пожертвувань та спонсорських надходжень, отриманих від благодійних організацій, приватних осіб, одновірців як в Україні, так і за кордоном, шляхом створення благодійних організацій, чернечих згромаджень, організації волонтерського руху.

Останній особливо динамічно розгортається за участю християнських конфесій. Суть його полягає у створенні невеликих груп віруючих, які надають адресну соціальну, медичну та патронажну допомогу інвалідам, хворим, громадянам похилого віку, дітям-сиротам, опікуються засудженими в місцях позбавлення волі. З метою пошуку оптимальних шляхів ведення такої діяльності у багатьох духовних навчальних закладах протестантських конфесій введено окремий курс із соціальної роботи.

З року в рік повсюдно активізується діяльність існуючих та створюється мережа нових закладів безкоштовного харчування; працюють осередки соціальної допомоги для надання комплексу побутових послуг інвалідам, ветеранам війни і праці, самотнім людям похилого віку за місцем їхнього проживання; розширюється мережа оздоровчих таборів для дітей-інвалідів та сиріт, дітей із малозабезпечених сімей; організовується проведення душпастирської роботи в будинках інвалідів, дитячих будинках та інтернатах, закладах виправної роботи для неповнолітніх правопорушників.

Розширюється медико-місіонерська робота релігійних організацій. Якщо раніше основні зусилля церков були зорієнтовані переважно на створення та функціонування реабілітаційних центрів щодо лікування та профілактики наркоманії, паління та алкоголізму, то зараз спостерігається пошук шляхів й з інших питань охорони здоров'я населення. Зокрема, діють Асоціація православних лікарів, Всеукраїнське товариство медиків-християн, медична асоціація євангельських християн-баптистів України, адвентистський міжнародний медичний центр та обласні християнські асоціації, працюють лікарі-волонтери та інструктори з питань здоров'я

(церква адвентистів сьомого дня), медична опіка на дому (Карітас-Спес) з надання безкоштовних медичних послуг для малозабезпечених сімей незалежно від їхньої національної чи конфесійної приналежності. Діють медичні клініки на колесах: стоматологічна та педіатрична. Їх мобільність дає змогу виїжджати зокрема у сільську місцевість. Особливо виділяється в цьому Українська лютеранська церква. Основне завдання подібних організацій – євангелізаційна діяльність в середовищі медиків і благодійність – надання безкоштовної медичної допомоги та ліків (засобом створення мережі безкоштовних аптек), створення постійно діючих християнських шпиталів і консультативно-діагностична допомога.

У ряді міст проводяться медико-місіонерські програми з так званими “Виставками здоров’я” (церква Ісуса Христа Святих останніх днів). Це – просвітницькі програми, що спрямовані проти вживання алкоголю, тютюну, наркотиків, на пропаганду здорового способу життя.

Активна співпраця вітчизняних релігійних організацій із зарубіжними одновірцями дає змогу реалізовувати значну кількість спільних соціальних програм. Спостерігається тенденція загального зростання обсягів гуманітарних вантажів, що надійшли в Україну від міжнародних організацій (16011,4 тис. тонн у 2007 р. проти 15768 у 2005). Стабільно відчутною залишається кількість гуманітарних вантажів, отриманих релігійними організаціями, а саме: євангельських християн-баптистів (4549 тис.т.), християн віри євангельської (1903,9 тис.), харизматичних церков (1280,5 тис.), РКЦ (444,6 тис.), православних церков (854,6 тис.), УГКЦ (5683 тис.), АСД (295,2 тис.), іудейських (255 тис.) та мусульманських (71,7 тис.т.) релігійних організацій.

Характерно, що поряд із цими формами соціальної роботи ряд протестантських спільнот уже зосереджують свою увагу не лише на потребах проблемних груп населення, але й на інших його прошарках. З цією метою створюють центри духовного життя та соціальної допомоги, в яких функціонують бібліотеки, комп’ютерні класи та Інтернет-клуби, школи мистецтв і спорту, курси іноземної мови. Організуються молодіжні зібрання та лекторії, діють християнські кафе. Активною новітньою формою євангелізаційної, а в свою чергу і соціальної роботи можна також вважати дитячі та юнацькі табори – літні та під час канікул у різні пори

року, діяльність дитячих і молодіжних клубів спілкування, дитячих центрів.

Релігійні організації, особливо протестантські, приділяють особливу увагу дітям-сиротам, позбавленим батьківської опіки, мешканцям будинків-інтернатів. Вони, зокрема, стимулюють створення сімейних сиротинців. Один із них в угорськомовному селі Велика Добронь на Ужгородщині став прикладом і для державних установ.

Потенціал релігійних організацій у сфері соціальної роботи великий, однак абсолютизувати його не слід. Бо він не безкорисний, а часом і заідеологізований. В секуляризованому суспільстві передусім держава і повноцінні сім'ї повинні так забезпечувати матеріальні і духовні потреби громадян, щоб вони в ХХІ ст. жили вільно і гідно.

Дієвим джерелом активізації релігії у нашій країні є зовнішні чинники. Міжнародні духовні центри, насамперед Ватикан, протестантські об'єднання не лише ідейно і морально підтримують українських однодумців, але й надають їм всіляку допомогу, в т.ч. матеріально-фінансову, інформаційну, навчальну тощо. З цією метою використовуються насамперед міжконфесійні зв'язки. Щороку на заощадження і кошти зарубіжних центрів, братів по вірі за кордоном бувають сотні делегацій з України. У духовних навчальних закладах Італії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії, Хорватії, Росії здійснюється підготовка кадрів для вітчизняних релігійних громад. Масштаб напливу духовної літератури важко осягнути. Сьогодні, наприклад, у школах, санаторіях, на вулицях бажаним безплатно пропонують Біблію, Новий Заповіт, Вартову Башту, філософсько-релігійні трактати та інші видання. А релігійні теле- і радіопередачі з-за рубежу доходять до кожної нашої оселі. З року в рік ширшають візити до України іноземних священнослужителів, проповідників, місіонерів. До 800 з них залишаються працювати в наших релігійних громадах на тривалий час.

Найбільші потоки в Україну "паломників" від зарубіжних іудейських, протестантських та мусульманських громад (православних буквальною одиницею). Наприклад, на святкування Рош-Га-Шона (новорічні свята) до м.Умань в 2007 р. прибуло понад 16 тисяч громадян Ізраїлю, США та інших 15 країн світу. Зросли також відвідини міст Бердичів, Гадяч, Меджибіж до місць поховання цадиків Беш-

та, Нахмана та інших авторитетів іудаїзму. Іноземні громадяни не просто гості України – вони живі проповідники своєї релігії.

Аналізуючи причини і характер релігійності в сучасній Україні, слід постійно враховувати її земне призначення, що включає чисельні соціальні функції.

Інтерес до релігії, її історії, культури, цінностей підтримується різнобічною практичною діяльністю церков та їх осередків, спрямованою на задоволення матеріальних і духовних потреб віруючих, підтримання їх соціального статусу, реалізацію сутнісних сил і здібностей. В сучасних українських суспільних реаліях релігія для її прихильників – насамперед компенсація (хай і неповна, ілюзорна) тягот нинішнього земного буття. У свідомості віруючої людини відбувається послаблення (уявне), згладжування прикročів тяжкої дійсності через уявлення і надії на майбутнє ідеальне, райське життя очікування ідеального світу, де панують рівність і свобода.

У будь-якому розвиненому сучасному суспільстві існує потреба відпочити, зняття психологічної напруги, спричиненої повсякденним буттям. Головна ідея кожної релігії – ідея Бога як уособлення надприродного, доброго – позначена гуманізмом. Тому вона накладає відбиток на світорозуміння, поведінку людей, які в неї вірять. Такий загальний (глобальний) гуманізм наповнює своєрідним змістом сенс життя віруючих, полегшує їм подолання труднощів. В цьому головне – виповнювальна або ілюзорно-компенсаторна функція релігії.

Сьогодні більшість українців відчуває постійну потребу в компенсації свого безсилля, у духовній опорі, надії перед лицем того зовнішнього тиску, безладу, свавілля, невпевненості, що гнітять кожного – від бомжа до функціонера держави. Безпомічними, залежними почуваються представники чи не всіх класів і соціальних груп, в т.ч. бізнесмени різних рівнів. Домінуючим у суспільстві стало негативне соціальне самопочуття. Люди, як відзначалося, не впевнені у своєму майбутньому, бояться його, живуть у страхі. Це притаманно як бідним, так і представникам новоспеченої буржуазії. Фахівці доводять: українців охопила депресія. З нею тісно пов'язані психосоматичні розлади. Якщо в ранніх суспільствах релігійні вірування спричиняв і живив страх перед таємними силами природи, то сьогодні його змінило нерозуміння суспільної стихії, бажання уберегтися, захиститися від неї, скористатися

будь-якою підтримкою, з релігією включно. Багато невіруючих людей звертаються до неї “на всяк випадок”, гадаючи що якщо десь є “вища” мудрість і справедливість, хай не мине грішних і немічних на українській землі. Для цього робляться пожертвування церквам, купуються предмети культу, відвідуються богослужіння і т.ін.

В сучасних умовах української дійсності виповнювальна (ілюзорно-компенсаторна) функція релігії виходить на перший план. Різними своїми елементами релігія сприяє згладжуванню в свідомості віруючого прикросців тяжкого становища, робить це по-своєму, через уявлення ідеального потойбічного світу, сподівань на райське буття, де панують рівність і свобода. Привчаючи людей до смирення і примирення із суспільною нерівністю, несправедливістю та іншими реальними, бездушними не порядками, релігія привчає до терпіння як неминучого і тимчасового явища. Без нього, зрозуміло, в житті не обійтись. Важкі муки переносять при народженні дітей матері, терплять ті, хто долає зло і утверджує добро і справедливість; в численних труднощах створюються видатні матеріальні і духовні цінності. Але терпіння гноблення, принизливого становища -образливе і безглузде. Така терплячість перетворюється на отупілу притерпілість. І нічого списувати все на владу, бо її можна і треба змінити, але самим, вдома, без зовнішнього втручання, в т.ч. потойбічних сил. Релігія ж культивує соціальну пасивність і довготерпіння. Це одна з причин того, що багато співвітчизників миряться з існуючим станом речей, політично пасивні, творчо безініціативні, тікають від суспільних проблем у вузький світ релігійного мислення і почування.

З ілюзорно-компенсаторною функцією тісно пов'язана світоглядна, що полягає у створенні релігією власної картини світу, гносеологічній (пізнавальній) можливості вдосконалення суспільного життя, вивченні місця і ролі людини в системі природи та соціального середовища. Стаючи складовою світогляду віруючого, релігія пропонує людині ціннісні орієнтації, способи ставлення до навколишнього світу. зумовлює специфіку життєдіяльності, головним чином споглядальної, пасивної, вичікувальної.

В нинішніх українських реаліях релігійна віра і культова практика формують у людей дуалістичне світорозуміння. Його особливість – поєднання матеріалізму й ідеалізму. Це веде до відриву свідомості від матерії та ідеалізму в підсумку. На особистісному

рівні вказаний процес суперечливий, болісний, індивідуалізований. Йому глибоко притаманна амбівалентність – двоїстість чуттєвого переживання, яка виражається у тому, що один і той же процес, явище, предмет викликає у людини одночасно два протилежні емоційні стани: любов і ненависть, симпатії і антипатії, радість і сум, задоволення і незадоволення тощо. Амбівалентність відбиває неоднозначне ставлення особистості до оточуючого світу, подвійне сприймання його об'єктів, суперечливу систему цінностей; вона безпосередньо причетна до соціальних орієнтацій і поведінки індивіда. Релігійна віра надає їй, як правило, стимул до поширення, усталеність і негативну спрямованість. Складні переживання, пов'язані з абсолютизацією надприродного, послаблюють значення інших, земних, звужують духовні потреби, спричиняють суперечливі, часом переважно негативні відносини і реакції, тому небезпечні для психічного здоров'я і соціального самопочуття людей. Вони в умовах суспільної кризи виступають одночасно як її наслідок, відображення і чинник збереження та поглиблення. Релігійність є однією з суттєвих причин культурного збіднення, політичної пасивності, стану непевності значної частини населення України щодо свого теперішнього і майбутнього стану, місця в стихії суспільних змін. Цей потужний соціально-психологічний механізм пристосування дезорієнтованих віруючих до неочікуваної капіталістичної дійсності вміло використовуєправлячий режим в своїх корисливих цілях.

Для своїх послідовників релігія виконує також регулятивну функцію. Як елемент їхньої культури, вона містить певну систему норм і цінностей, що ґрунтується на збереженні та закріпленні віри у надприродне, однак виходить за його культові межі (сімейно-побутові стосунки, традиції, звичаєвість). Асимілювавши і підтримуючи елементи загальнолюдської моралі, відображені у своїх етичних вченнях (Будди, Ісуса Христа, Мохаммеда та ін.), релігія силою свого авторитету, впливу і контролю дбає про ретельне виконання і дотримання цих норм, реальних, природних по своїй суті.

Не можна недооцінювати цю функцію релігії. В цьому переконують, наприклад, українська дійсність. Так, за період самостійності кількість релігійних громад зросла у кілька разів. Та чи такою мірою моральнішим стало наше суспільство? Навпаки, у ньому, на жаль, ще більше поширилися негативні явища...

В умовах сучасної України офіційну підтримку релігії забезпечує притаманна їй також інтегративна функція, тобто здатність сприяти збереженню і зміцненню існуючої соціальної системи. Кожна релігійна організація, лояльна до держави, згуртовує одновірців, формує з них своєрідну спільноту, сукупність яких разом утворюють соціум. Водночас релігія поділяє суспільство за церковною належністю, по-своєму ізолює прихильників і протиставляє їх іншим конфесіям, навіть внутрішнім течіям, що виразно нині простежується, зокрема, у православному середовищі України.

Інтегративну функцію (збереження і зміцнення існуючої соціальної системи) релігійні організації сьогодні не виконують сповна, як колись, скажімо, пануючі православ'я у східних слов'ян чи католицизм на Заході. Чому? Насамперед через поліконфесійну строкатість, за якої кожна переслідує насамперед свої цілі й інтереси, тобто служить джерелом диференціації і атомізації суспільства, відцентрових тенденцій у ньому. Кожна церква дбає передусім про згуртування одновірців. Водночас протиставляє себе послідовникам інших конфесій і т.ч. відіграє переважно дезінтегруючу, а то й конфронтаційну роль. Влада використовує інтегративні (цементуючі) потенції релігії. Адже підтримка її чисельних організацій сприяє збереженню і зміцненню нав'язуваної капіталістичної системи. При цьому вони захищають і дбають про власні інтереси. Одночасно протиставляють себе послідовникам інших конфесій. Тому виступають не лише засобом диференціації, джерелом внутрішнього ідейного протиборства, але й сприяють, принаймні провідні церкви, глибинному політичному розколу сучасного українського суспільства з приводу релігійних, етноконфесійних, територіально-ментальних відмінностей і устремлень. Його тріщини мають історичні корені, а сьогодні владою стимулюються через вигідних їй церковних лідерів і пов'язаних з ними світських сил. Саме так можна, зокрема, розцінювати інспірування націоналістичним президентським оточенням руху за "єдину помісну українську церкву", підтримку католицизму, синагоги та мусульманського клерикалізму.

Релігія відіграє також комунікативну функцію в збуреному, кризовому і поляризованому українському суспільстві. За майнової диференціації соціального розшарування і поляризації воно атомізується. Внутрі соціуму виникають численні групи, шари, верстви населення з діаметрально різними, протилежними інтересами,

прагненнями, можливостями. Церкви ж підтримують зв'язки між віруючими, формують відчуття віросповідної єдності під час релігійних і позакультових дій, впливаючи на особистість, сімейно-побутову сферу, стосунки своїх прихильників з іншими конфесіями. Поряд з інтегруючою ця функція найбільш виразна в етнонаціональних релігіях. Саме на них робить велику ставку нинішня українська влада, форсуючи процес українізації православ'я.

Час вносить нові акценти в комунікативну функцію релігії. Раніш спілкуванню, підтриманню різноманітних зв'язків між людьми сприяла густа мережа громадських організацій і культурно-освітніх об'єднань (профспілкових, молодіжних, ветеранських, самодіяльних, творчих тощо). В них мільйони трудящих поповнювали знання, розвивали свої здібності, відчували спорідненість, допомагали один одному, виражали громадську думку, з якою рахувалися керівники різних рівнів. Сьогодні ж колишня їх структура зруйнована, нова формується важко, однобічно (на догоду владній політиці) і неефективно. Комплекс комунікативних зв'язків і ролей непосильний для релігійних організацій, вони лише частково їх виконують, і то переважно в своєму проконфесійному плані.

Зауважимо, що соціальні функції церков, громад не тотожні функціям релігії, не вичерпують їх, бо вони включені до загальної системи економічних, політичних та інших суспільних відносин, діють на різних рівнях, до мікросередовища й індивіда включно, та виконують безліч позакультових функцій, а їхні можливості обмежені. Тому їх не слід переоцінювати.

Масштаби і вплив функцій релігії різняться з часом, в конкретних суспільних умовах, залежно від конфесій, позиції і діяльності церков. Їх характер і конкретна роль можуть істотно змінюватися, набувати специфічних особливостей. Так, за соціалізму цей вплив був мінімальний. Не варто його перебільшувати й за нинішніх умов, вважати за провідну рушійну силу суспільного розвитку.

Слід також розрізнати соціальні функції релігії в цілому та її організацій, бо останні (церква, громади) здатні виконувати безліч нерелігійних функцій. Це ж стосується ролі духовенства, яке, крім культової діяльності, займається світськими справами. Активність священнослужителів проявляється по-різному, охоплює і нерелігійну сферу. Це залежить від їхньої культури, громадянської позиції тощо.

Віруючий же звертається до релігії з конкретних мотивів й інтересів. Це насамперед спілкування з однодумцями, світоглядні пошуки, відчуття прекрасного, самозаспокоєння, втіха, творча самодіяльність, радість та інші позитивні й деякі негативні емоції (страх, стреси, страждання тощо). Егоїзм, індивідуалізм, байдужість суспільства активізують звернення людей до релігії, особливо в похилому віці, коли у них слабшають сили і соціальні зв'язки, мучать фізичні і душевні болі, невідворотно наближається смерть. Природно, що серед молільників у храмах переважно старше покоління.

Історичне покликання і місія релігії у глобалізованому світі – сприяти формуванню відчуття єдності людського роду, утвердженню неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей, допомагати народам справитися з викликами часу, жити гідно, цивілізовано. Водночас не можна забувати, що релігія здатна виражати реакційні погляди і настрої (невігластво, фанатизм, віронетерпимість, міжнаціональні антипатії). Кожна церква дбає про об'єднання людей в тому разі, якщо вони сприймуть її ідеологію, прагне розширити і зміцнити свої позиції. Саме через це тисячоліттями відбувалися релігійні війни. І сьогодні релігія роз'єднує людей за національною ознакою. Цю її особливість використовують політики, зокрема нині вони в Україні стимулюють клерикальний націоналізм. Що собою являє це явище?

Реанімація клерикального націоналізму

Внаслідок ряду чинників історично склався сталий взаємозв'язок релігійних організацій з певними національними спільнотами, відбулося тісне переплетення етнічного і конфесійного в багатьох сферах життя людей. Ця тенденція виразно проявилась передусім в національних релігіях (етноконфесійних утвореннях). Поступово в деяких країнах сформувався релігійний, а в нові часи – клерикальний націоналізм. Це специфічне соціально-політичне явище характеризується засиллям релігії в різних сферах суспільного життя, зрощенням організаційних структур влади і церкви, їх ідеологічно обгрунтованою і класово зумовленою ситуацією у взаємовигідних спільних інтересах. Розглянемо конкретніше витоки і природу клерикального націоналізму. Він увібрав у себе основні риси своїх органічних складових частин. Як саме?

Клерикалізм (від лат. *clericalis* – церковний) означає посилення ролі церкви в політичному і духовному житті суспільства. В його основі – релігійна інтерпретація соціальних проблем, покликана обгрунтувати такі прагнення церкви і забезпечити їх масову підтримку.

Націоналізм за своїм змістом являє собою насамперед буржуазну і дрібнобуржуазну ідеологію та політику з питань відносин між народами. Сутність будь-якого націоналістичного вчення полягає в тому, що нація проголошується споконвічно єдиним утворенням, позаісторичним і надкласовим. Ця ідеологія і політика базується на ідеях вищості, винятковості своєї нації, ворожого ставлення до інших націй і народів. З самого початку націоналізм використовувався буржуазією в корпоративних інтересах, зокрема, для встановлення і збереження панування всередині своїх націй і поневолення інших, підміни класового поділу суспільства національним, збудження ворожнечі і недовір'я між трудящими різних національностей, підриву їх інтернаціональної єдності і згуртованості в боротьбі за соціальне, національне і духовне визволення.

Клерикальний націоналізм – не механічне поєднання релігії і політики, а особлива форма їх розвитку, органічного злиття, зрощення з метою взаємопосилення, спільної протидії процесам секуляризації та інтернаціоналізації, суспільному прогресу. Іншими

словами, це синтез насамперед політичного змісту і функцій клерикалізму і націоналізму. За капіталістичних умов він набув антикомуністичної спрямованості.

Сприятливий фон для такого злиття створює переплетення релігійного і етнічного моментів у минулому, що в ході історії призвело до утворення уявлень релігійної і національної винятковості, групового егоїзму, конформізму, віронетерпимості, національних антипатій, ворожнечі і т.і. На цьому ґрунті вже в первісному суспільстві виник хибний соціально-психологічний стереотип, який будується за такою схемою: “**ми**”, тобто представники тієї чи іншої спільноти (етнічної, віросповідної, територіальної і т. д.), і “**вони**”, тобто всі, хто не належить до неї. Їх збіг сприяє закріпленню і посиленню розуміння й почуття єдності певних груп людей. Водночас зростає потенційна можливість їх негативного ставлення до інших, що належать до категорії “вони”. Цю особливість націоналісти використовують для обґрунтування і поширення своїх уявлень про відносини між людьми. В релігійній ідеології націоналізм шукає “найвищу божественну підставу”, а в клерикалах – спільника і партнера.

Соціально-психологічна дилема “ми” і “вони” є найбільш універсальною формою самоусвідомлення будь-якої, у тому числі етнічної, спільноти. Формування кожної нації суб’єктивно відбувалося шляхом протиставлення “себе” усім “іншим”, тобто через усвідомлене відокремлення себе, своєї народності від інших, закріплене в їх назвах, особливостях зовнішнього вигляду, мови, в найбільш відмітних (порівняно зі своїми) традиціях, звичаях. Поняття “ми” (уявлення тих чи інших людей про самих себе як якусь соціальну спільність) вторинне по відношенню до “вони”. Більш чіткому його сприйняттю і глибокому переживанню сприяють поліетнічні і багатоконфесійні суспільні умови.

Ця антитеза (“ми” – “вони”) загострюється богословами і виступає ідейною та психологічною основою етноцентризму на релігійному ґрунті. У свідомості віруючих формується сукупність спрощених, хибних уявлень про власну етнічну і конфесійну природу як відмінну від сусідніх (руських – православних, поляків – католиків, німців – протестантів, євреїв – іудеїв, турків – мусульман і т. д.). Психологічно етноцентризм – це форма групової ідентифікації у вигляді емоційного і абсолютного сприймання цінностей своєї етнічної спільноти, що межує з егоїзмом.

Позбавлений класової сутності, він супроводжується ірраціональними уявленнями про неповноцінність представників інших етнічних груп, конфесій, гіпертрофованими національними і релігійними почуттями, що ускладнює, а іноді витісняє наукове розуміння всього комплексу суспільних явищ.

Етнічний та конфесійний центризм найчастіше властиві пригнобленій, малій, дискримінованій конфесії, нації, яка формується чи обмежується іншими, іноді він виступає як захисна реакція, спосіб самоутвердження. Перебільшенням свого національного або релігійного почуття його прихильники намагаються компенсувати комплекс соціальної і духовної слабкості, неповноцінності, що нерідко нав'язується їм сусідами. Культивування релігійно-етнічної вищості, замкненості допомагає клерикалам та їх політичним спільникам нав'язувати трудящим релігійно-націоналістичні ідеї і політичні гасла.

При цьому абсолютизується часткове переплетення релігійного і етнічного на певній стадії розвитку тих чи інших народів, цей зв'язок безпідставно переноситься на всю їх наступну історію. Якщо на ранньому етапі свого існування релігія значною мірою визначала етнографічну ознаку певних родів і племен, то в міру диференціації її складових елементів, теїзації, абстрагування символів віри, уніфікації релігійного світогляду, канонізації основних догм та їх засвоєння у різних народів релігія в цілому вже не могла бути провідним і визначальним компонентом етносу. В еволюції від низьких типів до найвищого релігійна ідеологія дедалі більше абстрагується і очищається від етнічно-конкретного відображення розглядуваних явищ, дедалі глибше розділяються релігійна свідомість і релігійна поведінка [Див.: Минкявичюс Я. Религия в многонациональном мире. – Вильнюс, 1980, с.30]. Сама релігійна свідомість при цьому диференціюється. Релігійні почуття, що специфічно проявляються у психіці віруючих людей, часто тісніше зв'язані з етносом, ніж абстрактні релігійні ідеї. З останніх лише ті мають етнічне забарвлення, родовід яких виходить з міфологічних традицій давнього народу, в художньо-фантастичній формі втілених у його фольклорі. Звичайно релігійні ідеї, якими б абстрактними і універсальними вони не були, мають свою мовну, обрядову форми вираження і цим причетні до власне етнічної специфіки народу.

Релігійна поведінка, культові дії віруючих – це ті елементи релігійного комплексу, якими він зв'язаний з традиціями, звичаями, всією побутовою культурою народу. Саме на цьому рівні, в локальних варіантах помітна етнічність релігій, набувають відповідного забарвлення церковні організації, що існують у межах локальних або національно-державних утворень.

Так, у теології і релігійно-ідеалістичній філософії гіпертрофуються, подаються етноцентричними релігійні ідеї, церква охороняє і з допомогою культу утверджує канонізовані нею догмати віри, добиваючись глибокого їх проникнення в свідомість і психіку людей. Підкреслювання духовенством того чи іншого віросповідання як більш “розвинутого”, “істинного”, “національного” є ґрунтом для настроїв етноцентризму, національного егоїзму, “виятковості”, ворожості до інших народів.

Цей стереотип, що підтримується насамперед культовими діями, поступово закріплюється в свідомості і почуттях віруючих людей, механічно передається з покоління в покоління, набуває певної ідеологічної та психологічної сталості, стає традицією складного, суперечливого характеру.

У своєму становленні та еволюції клерикальний націоналізм пройшов ряд *етанів*, набуваючи різних *типів і форм*. Захищаючи свій універсалізм, християнська та інші релігії змушені були пристосовуватися до конкретних умов народів, долати їх національну обмеженість, враховуючи їх особливості. Поступово складався і закріплювався зв'язок між різними конфесіями і етнічними спільнотами чи їх групами, спорідненими за територією, культурою й іншими ознаками.

Тривалий процес пристосування релігій до національних умов не містить нічого надприродного, він являє собою діалектичну єдність змісту і форми, загального, особливого і специфічного. Теологи і релігійні філософи перекручують цей процес. Визнаючи необхідність національної форми для інтеграції у конкретній дійсності своєї релігії, зміст останньої вони відривають від об'єкта і вважають його “міжнаціональним” або “наднаціональним”. Такої “чистої” релігії, наднаціональної організації нині немає. Існують лише її конкретно-конфесіональні різновидності. Зв'язок релігійного культу з етносом історично мінливий, різний за інтенсивністю і формами. Поширення космополітичного первісного християнства в різних географічних і соціальних умовах супроводжу-

валося його диференціацією, етнічним “забарвленням”, що запозичувалося від народів, які його приймали. Пристосовуючись до них, християнство розпалося на ряд напрямів, конфесій, що відрізняються не лише культовою (формальною), а й змістовною (догматичною) сторонами.

Цей процес здійснювався різними шляхами і методами. Московський релігієзнавець І.С.Болотін виділяє серед них такі головні:

а) “вбирання” світовими релігіями багатьох елементів “язичницьких” культів, що побутували у того чи іншого народу;

б) засвоєння ними національної форми через сферу побуту, традицій, звичаїв, особливостей психічного складу;

в) використання національного мистецтва, зокрема живопису, музики, співу, архітектури, інших галузей матеріальної і духовної культури;

г) виділення в ході адаптації до того чи іншого етносу одного або кількох елементів культури, внаслідок чого він постійно стає мовби національною ознакою [Див.: Болотин И.С. Критика антикоммунистических концепций современного религиозного национализма. – М., 1984, с.20–22].

Клерикальний націоналізм має історично минулий характер, різні типи і форми. Його історична ретроспектива веде до класового суспільства. Воно на певному етапі існування, завдяки внутрішнім законам свого розвитку, створює об’єктивні передумови для клерикалізації релігійного і всього громадського життя людей, домінування в ньому ролі церкви, перетворення її в складову частину держави, а духовенства – у провідну політичну силу. Тому К.Маркс радив релігію, а з нею і клерикалізм, критикувати “більше у зв’язку з критикою політичних порядків, ніж політичні порядки – у зв’язку з релігією”.

Стосовно соціально-економічних формацій виділяють клерикальний націоналізм феодального, капіталістичного і проміжного (перехідного) типів. Першому властиве ототожнення віросповідної спільності з народністю (філетизм). У середньовічних державах, де він мав поширення, політична роль і сила церкви, духовенства досягали такого ступеня, що ієрархи оголошували і позбавляли влади правителів. У царській Росії, наприклад, вплив клерикалів зріс настільки, що Катерина II змушена була на протигагу їм не лише оголосити владу імператора вищою від влади глави церкви, а й поставила волю монарха “вище законів євангельських”.

Філетична концепція дістала поширення в період становлення національної самосвідомості народів. Підкріплена релігійно-ідеалістичною філософією, вона використовувалася панівними класами різних держав для обґрунтування і насадження неприхованого, вульгарного націоналізму і шовінізму.

Невдовзі після приходу до влади буржуазія перетворилась з прогресивного в консервативний і реакційний клас. Вона “ганебно зрадила свободу, яку раніше захищала, і повернула до лакейства перед поміщиками та клерикалами” [Ленін В.І. Повне зібр. тв., т.23, с.328]. На її прапорах демократичні ідеї змінилися словами: “Власність! Релігія! Порядок!” Расизм, шовінізм, фашизм та інші потворні форми націоналізму дістають “освячення” клерикалів. Сакралізуючи національні відносини в капіталістичному суспільстві, релігія стає фактором, що заважає об’єднанню справді демократичних і прогресивних сил. Як підкреслював К.Маркс, в ідеології німецької буржуазії “змішання політичного і християнсько-релігійного принципів стало *офіційним символом віри*” [Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т.1, с.11].

Це чітко простежується в діяльності уніатсько-оунівського різновиду клерикального націоналізму. Він сформувався на західно-українських землях, а поштовхом тому послужила Брестська унія (1596). Корінне населення тут традиційно сповідувало руське православ’я. Опинившись надовго під владою католицьких Польсько-Литовського князівства, Речі Посполитої, воно стало об’єктом не лише соціального гноблення, а й експансії Ватикану. За Реформації він втрачав вплив на заході Європи, здавав панівні позиції більш сучасному протестантизму, що відображав інтерес буржуазно-національних держав. Східнослов’янські території не піддавалися католицькому наступу. Тому його натхненники обрали шлях унії. “Нову” конфесію довелося запроваджувати довго, різноманітними, в т.ч. єзуїтськими, силами і засобами. Одна з умов поєднання православ’я з католицизмом – визнання обрядності першого і догматики другого. Деякий час Ватикан “терпів” таке становище. Але потім під його впливом уніатське духовенство стало поступово, але нав’язливо міняти обряди, всю культурову діяльність церкви-гібрида. Першочергова увага приділялась нав’язуванню культу діви Марії, що шанувалася в католицизмі майже нарівні з Ісусом Христом. Робились наполегливі спроби запровадження латині в богослужіння, викоренення старослов’янських свят і обрядів, вве-

дення григоріанського календаря та інші способи католизації уніатського культу. Водночас пропагувалася безпідставна думка про те, що він є атрибутом української нації, нерозривно з нею зв'язаний, відповідає її “духові”.

Лише у ХІХ ст., після зміни багатьох поколінь, греко-католицизм став “своїм” у Галичині. Його позиції зміцніли після того, як духовенство пішло на співпрацю з новосформованою українською буржуазією та націоналістично налаштованою інтелігенцією. Закріплення їх альянсу прискорила Перша світова війна, розростання національно-визвольної боротьби трудящих, будівництво соціалізму в Радянській Україні. Сформований уніатсько-оунівський симбіоз клерикального націоналізму став допоміжним інструментом політики імперіалістичних країн Заходу та Ватикану; його справжня сутність набрала крайніх форм в колабораціонізмі з гітлерівським фашизмом, а в повоєнні часи – в антикомуністичних диверсіях проти Радянської України, СРСР, усієї соціалістичної співдружності. Аналогічну роль виконували клерикально-націоналістичні сили в республіках Прибалтики, у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Югославії та інших країнах, де займав міцні позиції католицизм.

Складний, суперечливий клерикальний націоналізм у тих державах, які протягом ХХ ст. позбулися колоніального панування. Внаслідок політичних, економічних, історичних та інших умов тут тісно переплітаються патріархальні, феодальні, капіталістичні відносини, що накладало свій природний відбиток на національні політичні та релігійні інститути, в діяльності яких містяться одночасно прогресивні та реакційні тенденції [Див.: Меркулов К.А. Ислам в мировой политике и международных отношениях. – М., 1982, с.95–178].

Клерикальний націоналізм є полі- і моноконфесіональний. Перший пов'язаний з країнами, де переважають світові релігії, і має міжнаціональний характер. Це християнській, буддистський, ісламський націоналізми. Моноконфесіональний клерикальний націоналізм утворюють національні релігії (їудаїзм, індуїзм, синтоїзм та ін.). Він відрізняється більшою сталістю і політизацією.

Той чи інший різновид клерикального націоналізму може бути явним і прихованим, панівним і залежним, сформованим і таким, що розвивається, зародковим, повним чи занепадаючим, містити різні ступені містицизму, месіанства, расизму, антисемітизму, фа-

шизму та інших реакційних концепцій і доктрин [Докл.див.: Решетников Н.А. Клерикализм. – М., 1965]. Такий широкий його діапазон призводить до того, що в державах з поліетнічним складом населення може існувати своєрідна мозаїка клерикального націоналізму. З другого боку, одна й та сама конфесія здатна бути союзником націоналізму різних етнічних спільнот, набувати у кожній “національного” характеру, не поступаючись водночас принциповими основами.

Для характеристики цього соціально-політичного явища величезне значення має політичне становище буржуазної нації. Від того, чи є вона гноблячою чи пригнобленою, багато в чому залежать цілі, можливості, тактика, методи діяльності клерикально-націоналістичних кіл. Вони здатні дотримуватися шовіністичного, поміркованого, угодовського, анархістського, радикального та інших курсів. Іноді у релігійно-націоналістичній формі виражаються протилежні соціальні ідеї, погляди, прагнення. Так відбувається, зокрема, з ісламським націоналізмом в окремих країнах, що розвиваються. Тут де-не-де під його лозунгами здійснюються прогресивні, аж до соціалістичних, і реакційні суспільно-політичні перетворення. Це відбувається завдяки різній інтерпретації моральних і соціальних повчань ісламу. Коран зображується мусульманськими ідеологами як всеосяжна програма перебудови людства. Абстрактний характер цього віровчення дає змогу клерикалам і націоналістам трактувати його кон’юнктурно-вибірково, використовувати прагматично-споживацьки.

Головними *функціями* клерикального націоналізму є політико-ідеологічна і світоглядна, вони справляють вирішальний вплив і на його регулятивну, інтегруючу, диференціюючу, ілюзорно-компенсаторну функції. Найзагальніша з них – світоглядна. Вона зумовлена загальним характером цієї ідеології. Ілюзорно відображаючи дійсність, клерикальний націоналізм малює свою картину світу, в якій головне місце відводить вірі в бога, церкві, державній владі і етнічним відносинам.

Як відомо, релігія роздвоює світ на природний, земний, і надприродний, приписує останньому вирішальний вплив на природу і людину. Ідея служіння Богу – основний принцип будь-якої релігійної системи – не дає можливості зрозуміти принципи і характер суспільних змін. Вона не здатна правильно пояснити також зміст, шляхи розв’язання національного питання.

Не може цього зробити і націоналізм. У гносеологічному відношенні він є абсолютизацією одного з факторів соціального розвитку – етнічних відносин, перебільшенням його ролі і значення в житті суспільства. Ідеалізм і метафізичність такого підходу полягає у відриві національного від загальнолюдського, перетворення першого у щось виняткове, неповторне, всесильне, вічне, в ігноруванні соціального. Оскільки виникнення і розвиток націй охоплює політичну, економічну, духовну, побутову сфери суспільного життя, останні дістають у націоналістичній ідеології, як і в релігійній, хибне відображення. Нав'язуючи своїм послідовникам антинаукове уявлення, клерикальний націоналізм водночас перешкоджає прояву їх пізнавальної і соціальної активності.

Політико-ідеологічна функція клерикального націоналізму властива йому органічно. Вона полягає у впливі буржуазії та церкви на різні сфери суспільного життя, і насамперед, на державну владу, економіку, розподіл матеріальних благ, законодавство, апарат примусу, армію. Релігія при цьому виправдує і освячує приватну власність на засоби виробництва, соціальну нерівність, класовий, національний, духовний гніт. За це реакційна буржуазія бере клерикалів у спільники, ділить з ними капітали і владу. Саме тут насамперед відбувається нейбезпосередніше змикання між ними, взаємодоповнення аж до зрощення, утворення своєрідного симбіозу. Організаційно-практично це досягається з допомогою державних установ, церкви, духовенства, різноманітних буржуазно-націоналістичних і клерикальних організацій. При зовні різних загальних назвах, вивісках, що нічого не говорять, вони частіше являють собою єдині інститути. Прикладом такого утворення був, наприклад, на західноукраїнських землях “Український католицький союз”, створений митрополитом Шептицьким. Уніатські клерикали, хоча й були певною мірою незадоволені конкуренцією “чужої” буржуазії, все ж, виражаючи волю її і “своїх” класових побратимів, виступали з ними єдиним антинародним фронтом, ревно підтримували політику окупантів. Вони навіть сподівались добитися перетворення всієї України на колонію західноєвропейських імперіалістів, сферу впливу Ватикану [Див.: Мануїльський Д.З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К., 1945, с.18].

З політичною тісно зв'язана регулятивна функція клерикального націоналізму. Як і інші форми суспільно-політичних учень, він

має систему норм, приписів і цінностей. Її специфіка пов'язана з вірою у надприродне, з обоженням церковної влади і етносу. Під цим кутом зору висуваються вимоги до поведінки людей, яка спрямовується і контролюється духовенством, буржуазно-націоналістичними діячами, залежними від них державними і громадськими організаціями. Важливий вплив справляють на людей проповідовані ними політичні, соціальні і моральні доктрини, релігійний культ, націоналістична символіка, атрибутика, ритуали. Щодо “своїх”, тобто представників даного етносу чи віросповідання, клерикальний націоналізм відзначається підвищеною вимогливістю, авторитарністю, яка виключає прояви вільнодумства, непослуху.

Інтегруюча функція клерикального націоналізму полягає в тому, що він сприяє згуртованості своїх послідовників під релігійно-політичними лозунгами. На цій підставі його ідеологи приписують йому незамінну етнотворчу роль. Однак про цей фактор можна говорити лише частково – стосовно тієї чи іншої релігії, у конкретній місцевості, в період формування народності або нації, а не про клерикальний націоналізм загалом. Таку роль в Україні, наприклад, частково виконувало православ'я. Свідченням цього є, зокрема, наявність у його культурі багатьох місцевих традиційних елементів. Що стосується уніатства, то воно цієї ролі не відіграло, бо з'явилося в умовах, коли вже існувала українська народність. Тяжіння до місцевих традицій, їх ідеалізація були для західноукраїнського населення одним із способів свого етнічного самоутвердження і самозбереження, засобом протидії космополітичному католицизму. Клерикальний націоналізм сприяє тільки цементуванню експлуататорської частини буржуазної нації, формуванню системи її цінностей та ідеалів. У сучасних секуляризованих націях значення цієї функції істотно зменшилось, а в умовах соціалізму в ній відпадає необхідність.

Найбільш живуча диференціююча функція клерикального націоналізму. Він, під виглядом досягнення і зберігання єдності етноконфесійної спільноти, фактично на реакційній політичній платформі веде своїх прибічників до відособлення, ізоляції від інших людей, розділяє їх, протиставляє один одному, сіє ворожнечу між народами. Своє крайнє втілення ця функція дістала в уніатському націоналізмі. Греко-католицизм довго був однією з причин поділу західноукраїнського населення на два табори – уніатів і православних, а всієї нації – на “східну” і “західну”. За-

гальновідому згубну роль він здійснював стосовно поляків, євреїв, інших іновірців, а нині спеціалізується на русофобії.

Ілюзорно-компенсаторна функція клерикального націоналізму, як і релігії, виражається в уявному поповненні практичного безсилля трудящих перед органічно притаманними експлуаторському суспільству різноманітними видами гноблення, у тому числі національного, створенні у них на етноконфесіональному ґрунті ілюзії спільності, вищості над іншими людьми, марних надій на подолання труднощів з допомогою релігійно-націоналістичної діяльності.

Говорячи про функції клерикального націоналізму, необхідно підкреслити, що в складних соціально-класових умовах сучасного світу релігійний фактор не може оцінюватися однозначно. За певних обставин, в окремі періоди історії релігійні організації можуть сприяти формуванню національної самосвідомості народних мас, підтримувати їх боротьбу за демократичні цілі (скинення чужоземного гніту, досягнення національної незалежності, створення власної держави тощо).

У більшості країн історично релігія перешкоджає національній та суспільно-політичній інтеграції демократичних сил, виступає джерелом конфліктів між людьми, гальмує пробудження класової самосвідомості трудящих, їх революційну силу та єдність.

Таким чином, клерикальний націоналізм – це завуальована релігією буржуазна і дрібнобуржуазна ідеологія і політика, а також психологія в національному питанні, в яких перекручено відображаються і виражаються міжнаціональні відносини. Його, як і всякий інший націоналізм, не слід змішувати з національним фактором, величезна роль якого в житті суспільства загальновідома. В націоналізмі ж етнос набуває перекрученого, деформованого розвитку. Виступаючи проти націоналізму в цілому, марксизм-ленінізм водночас вчить підходити до цього явища конкретно-історично, враховувати його специфіку. При такому підході розрізняють націоналізм феодальної епохи і націоналізм капіталістичної доби, націоналізм пригноблених націй і націоналізм гноблячих націй (шовінізм). У першому є загальнодемократичний зміст, що проявляється в прагненні пригнобленої нації до визволення, незалежності та відродження. Разом з тим у цьому націоналізмі є й інша сторона, що виражає ідеологію та інтереси експлуаторської верхівки. Будь-який буржуазний націоналізм – ідеологічна зброя

капіталістів, з допомогою якого вони намагаються штучно розпалити ворожнечу і недовір'я між трудящими, забезпечити свої класові цілі.

Відмітною особливістю українського буржуазного націоналізму, як свідчить історія, є те, що він проводить переважно реакційну політику, має антикомуністичну спрямованість. Боротьба за його гасла виявлялась антинародною, тому що українська буржуазія, будучи складовою частиною російської, австро-угорської, польської, румунської буржуазії, ніколи не виступала самостійною, загальнонаціональною силою. Турбота про власні класові інтереси, страх перед революційним рухом штовхав її торгувати долею свого народу, шукати підтримку у буржуазії інших націй, з її допомогою утримувати набуті позиції, здійснювати з нею спільне панування над трудящими. Український буржуазний націоналізм орієнтувався не на сили свого народу, а на багнети іноземців, обслуговував інтереси пануючих націй. Таку ж роль виконували і уніатські клерикали. Альянс між ними класово зумовлений.

Греко-католицьке духовенство і націоналістична “еліта” ревно охороняли приватну власність на засоби виробництва, буржуазну державу, освячувану релігією соціальну нерівність, всіляко боролися проти революційних виступів трудящих, прогресивних сил, соціалістичного ладу, який утверджувався в Радянській Україні. Конкуруючи з буржуазією інших націй, українські підприємці, банкіри, купці, землевласники видавали свої корисливі цілі за загальнонародні, обдурювали трудящих домислами про єдність і спільність інтересів багатих і бідних, удаваними теоріями про “безкласовість” і “безбуржуазність” української нації, намагаючись таким чином роз'єднати союз гноблених різних національностей у боротьбі проти “своїх” експлуататорів. Таке єднання клерикалізму і націоналізму політично зумовлене, ідеологічно обґрунтоване, організаційно оформлене, функціонально забезпечене.

Являючи собою цілісне явище, його складові частини зберігають усе ж відмітні особливості, розв'язують не лише спільні, загальні, а й специфічні завдання. Релігійна і націоналістична ідеологія різняться обсягом і способами відображення дійсності. Церква і духовенство виконують, крім політичних, також й інші, власне неконфесійні функції. Не завжди збігаються шляхи і тактика релігійних та націоналістичних організацій. Часом у них бувають розходження відносно конкретних завдань на тому чи іншому на-

прямі спільної діяльності, способів їх розв'язання. Не виключаються суперечності між окремими лідерами на суб'єктивно-особистісній основі, кон'юнктурного характеру.

Досвід реального соціалізму переконує, що зв'язок релігійного і національного факторів відносний і тимчасовий, неухильно слабшає. Нація як соціально-етнічна спільність для свого функціонування не потребує специфічної релігії. У соціалістичних націях переважають науково-матеріалістичні погляди. Про відсутність внутрішньої зумовленості зв'язку релігії і етносу свідчить і те, що часто представники однієї нації сповідують різні релігії, а багато народів охоплені спільною конфесією. Наприклад, близько половини західноукраїнського населення навіть під величезним тиском окупантів і клерикалів так і не сприйняли греко-католицизм, значна частина уніатів була ними формально, насправді продовжувала залишатися у православ'ї. Відсутність іманентної зумовленості зв'язку уніатства з національним середовищем підтверджує і той факт, що ця релігійна течія, незважаючи на всі зусилля Ватикану, його світських васалів і духовенства, так і не набула поширення в центральних і східних районах нашої та інших країн.

У більшості країн світу клерикальний націоналізм втратив свої позиції. Проте ігнорувати його передчасно. Ця ідеологія зберігає свій антинауковий характер, має розгалужену мережу політичних, релігійних, громадських організацій, відпрацьований віками досвід впливу на маси, механізм соціальної мімікрії. Потужною залишається клерикальна система римсько-католицької церкви, яку Захід вважає опорою, взірцем християнської демократії у Старому і Новому світі. Активну роль у міждержавних стосунках та внутрішньому суспільному житті багатьох країн Азії і Африки відіграє мусульманський клерикалізм. Його фундаменталістський напрям продовжує лякати міжнародну громадськість, загострюючи протистояння між Заходом і Сходом, між ісламом і християнством. Клерикально-націоналістичні угруповання відіграли роль "троянського коня" в розхитуванні і руйнації соціалізму на теренах СРСР, беруть активну участь у реставрації капіталізму в Україні, утвердженні тут кланово-олігархічного режиму.

За минулих два десятиліття клерикальний націоналізм реанімується у нашій країні владою і церквами цілеспрямовано, послідовно, різними засобами – політично, юридично, ідеологічно. Насамперед після проголошення незалежності України для цього ство-

рені **правові підстави**. Так, прийнята 28 червня 1996 року Конституція держави, що прагне бути демократичною, світською, обґрунтовується усвідомленням...”відповідальності перед Богом”. І це в секуляризованій країні! Ст. 35 про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а школи – від церкви та інші її норми лише задекларовані, а в дійсності робиться протилежне. Президент, Уряд, клерикально-національні сили, всупереч Основному Закону, настирливо намагаються протягти через Верховну Раду потрібні їм нормативні документи. Вістря цих атак спрямоване на фактичну відміну Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, прийнятого у квітні 1991 року. Він був на той час прогресивним, відповідав міжнародним стандартам, задоволенню потреб релігійно-церковного життя в країні. Щоб врахувати нові суспільні реалії, уряд 12 травня 2003 року, зокрема, вніс на розгляд парламенту нову редакцію Закону з цього актуального питання, яка до того ретельно відпрацьовувалася багатьма зацікавленими організаціями, в т.ч. Всеукраїнською радою церков. Мені, як народному депутату України, довелося не раз висловлювати до внесеного законопроекту (№ 1281) принципові зауваження. Чому і які саме? Стисло їх суть є такою. За своїм змістом нова редакція Закону про свободу совісті однобічна, прорелігійна. В ньому ігнорується досвід демократичних країн світу, закладаються різні можливості для конфесій, містяться передумови для клерикалізації, послаблення канонічного православ’я, експансії іноземних місіонерів та інші ризики для суспільства. Однак через непоступливість, максималізм і агресивність право-націоналістичних сил вказаний Закон досі не прийнятий парламентом. Нині вони діють обхідним маневром: силкуються внести релігійно-апологетичні зміни до інших нормативних актів (закони про освіту, культуру, майно і власність, правоохоронні органи) через урядові рішення, відомчі інструкції, рішення місцевих органів самоврядування, передусім західних регіонів.

Прикриваючись недосконаліми, суперечливими законами, праві сили нав’язують клерикально-націоналістичне спрямування усій **політиці** Української держави, спрямовуючи її на підтримку лояльних, прозахідних релігійних організацій. Оскільки національною релігією історично стало православ’я, влада зробила все для того, щоб його розколоти, розшматувати на різні церкви. Ігнорується, обмежується канонічна УПЦ на чолі з предстоятелем

митрополитом Володимиром (Сабоданом) і підтримується створення УПЦ Київського патріархату (керує нею патріарх Філарет (Денисенко)).

За характером своєї діяльності остання нагадує не релігійну організацію, а політичну партію. До цього підводять розумування Філарета про необхідність укласти союз створюваного ним патріархату з греко-католицькою церквою проти “експансії московського православ’я”, про “підривну, антидержавну” діяльність канонічної УПЦ і т. п. Більше того, цей “християнський демократ” вимагає від влади репресій стосовно своїх супротивників.

Ці потуги залишаються метою політики Ватикану: римський престол не полишає своїх споконвічних намірів “відновити” під своєю зверхністю єдність обох гілок християнства, поглинення православ’я. А католицький геополітик З. Бжезинський заявив, що після розвалу СРСР для західного світу православ’я – ворог номер один. Бо його ідея соборності (суспільної солідарності), мовляв, перешкоджає поширенню лібералізму і ринкової економіки, сприйманню капіталізму.

Не вважаючи уніатство істинною вірою, Ватикан однак стимулює його поширення на Схід Європи. Підпорядкована йому Українська греко-католицька церква здобула в країні необмежений простір, займає привілейоване становище. В євроатлантичних зусиллях влади націонал-клерикали видають її за “міст” до “християнської Європи”.

Римсько-католицька церква прискорено розширює свою географію просуваючись на схід і південь України. Сьогодні її громади діють в усіх областях, кількісно наближаються до Української автокефальної православної церкви (її очолює митрополит Мефодій). Посиленню інтересу до католицизму значно сприяв, зокрема, й візит до України Папи Римського Іоанна-Павла II (Кароля Войтили), підтримка місій Ватикану, дипломатичних стосунків з Римом, інші кроки держави. Україна, як і всі колишні радянські республіки, вважається перспективним полем для прозелітизму римсько-католицьким духовенством. Інколи його представники для досягнення своїх планів ігнорують наше законодавство, християнську етику, власні декларації, дипломатичні норми. Так, за порушення ст. 34 Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації” у Вінницькій області (проповідницька діяльність без

повідомлення органів державної влади) громадянами Польщі порушено кримінальну справу.

Клерикально-націоналістичні настрої і устремління очевидні в діяльності ряду політичних партій (Українська християнсько-демократична, Республіканська християнська, Християнсько-ліберальна, Християнський народний союз, Всеукраїнське об'єднання християн, Партія мусульман, угорська демократична та ін.), що виникли в країні протягом 90-х років і стали помітними структурами суспільного життя. Їх діяльність характеризується по-різному. Крім захисту громадянських прав та забезпечення інтересів своїх прихильників, деякі з цих партій, віддаючи пріоритет корпоративним інтересам, висувають фундаменталістські гасла, а окремі скоюють екстремістські вчинки. Близько 30 світських партій у передвиборчих програмах висловлюють позитивне ставлення до релігійно-етичних принципів, однак це не дає їм широкої підтримки [Суярко В. Релігійний і політичний клерикалізм // Комуніст України, 1999, № 2, с.44]. Частішають спроби формування органів місцевої влади на конфесійній і моноетнічній основі (з “чистих” українців).

Чимало прихильників християнської демократії силкуються надати релігійному життю в Україні націоналістичного, русофобського, антиправославного спрямування. З цією метою центральні органи влади форсують створення “національної церкви”, головним чином шляхом поглинання українського православ'я, що перебуває в канонічному єднанні з Руською православною церквою.

Прикро, що до цієї неблаговидної справи залучені деякі академічні центри, громадські об'єднання. Що мають спільного з наукою звинувачення Руської православної церкви у нищенні українців, інформаційній інтервенції, мілітарних погрозах і відповіді типу “Не лізть, сусіде, бо й ми маємо меч!” А саме їх поширює на сторінках “Релігійної панорами” один з керівників Інституту філософії НАН України, голова Асоціації релігієзнавців А.М. Колодний, здійснивши шлях від радянського професора атеїзму до підручного лідера розкольників УПЦ – КП Філарета (Денисенка). А ще гірше, що до апологетики релігії і націоналізму цей керівник за державний кошт залучає колектив релігієзнавчого відділення, спеціалізовану вчену раду, аспірантів, періодичні видання тощо. Це засвідчують, зокрема, їхні монографії типу “Релігія і наука в

суспільному житті України і світу”, численні науково-популярні видання, експертизи, рекомендації та інша продукція. Іноді нелегко з’ясувати, хто її творець: люди в церковних рясах чи професорських мантіях?.. Приклад академічних релігієзнавців наслідують їх вихованці на місцях. Під науковою вивіскою ведеться груба політична пропаганда.

Протидія держави канонічному православ’ю і нав’язування “національної церкви” поглиблює міжконфесійне протистояння, живить соціальні конфлікти, крайню політизацію усього релігійного середовища, послаблює традиційні вірування і водночас спричиняє поширення новітніх деструктивних течій. Міжправославні суперечності певним чином дестабілізують українське суспільство, погіршують зовнішньополітичний імідж нашої країни, стають джерелом загострення стосунків між світовими релігійними центрами і державами. Не втручаючись у суто канонічні справи, влада повинна не розпалювати релігійні пристрасті, а сприяти міжправославному порозумінню, забезпеченню свободи поглядів усіх громадян.

Натомість, всупереч здоровому глузду, вона за останні роки інтенсивно формує сприятливу *ідеологічну атмосферу* для клерикального націоналізму. Поглиблюється *сакралізація* – процес відтворення релігійних елементів духовної культури (від лат. *sacer* – священний, тобто наділений божою благодаттю). Такими є релігійна віра, таїнства, церква, священнослужителі, культові предмети і дії. Сакральне, на відміну від мирського, світського, релігійно санкціоноване.

Все почалося з нищівної критики державно-церковних відносин в СРСР і морально-політичної реабілітації Церкви як суспільного інституту, що постраждав від радянського “тоталітарного режиму”, через буржуазно-клерикальні фальсифікації історії руського православ’я, брутальну дискредитацію наукового атеїзму, стимулювання релігійного сектантства і клерикально-націоналістичного дисидентства під благовидними гаслами утвердження демократичних цінностей Заходу, “викорінення комунізму”, “захисту” прав людини. Загальновідома й незаперечно вагома (якщо не одна з головних) роль релігійного чинника в інформаційно-психологічній війні, що десятиліттями цілеспрямовано й скоординовано велася державними спецслужбами, клерикальними і націоналістичними центрами проти Радянського Союзу та світової соціалістичної сис-

теми. На антикомуністичній платформі консолідувалися католицький, протестантський, мусульманський клерикалізм, буржуазно-націоналістичний табір в діаспорах та його провідники всередині країни. Розвал і руйнування СРСР вони видають за перемогу християнської демократії, а для переідеологізації, заповнення духовного вакууму і нав'язування капіталістичних суспільних устоїв та способу життя роблять ставку на релігійні цінності, націоналістичні погляди. Вони усіма засобами нав'язуються в свідомість і психіку українців.

Нинішня тимчасова влада України докладає неймовірних зусиль, аби з нею сталося те, що спіткало слов'янство після розпаду Київської Русі. Тоді “Південна Русь, під могутнім покровительством литовських князів, зовсім відокремилась від Північної. Будь-який зв'язок між ними був розірваний; складалися дві держави, що називали себе однаковим ім'ям – Руссю, одна під татарським ігом, інша під одним скіпетром з литовцями. Але вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші стосунки, інші подвиги склали на часі два зовсім різні характери” [див.: Н.В.Гоголь. Взгляд на составление Малороссии // Соч., т. 7, М. “Правда”, 1989, с.53].

Сьогодні не припиняються спроби прямого втручання у внутрішньо-релігійне життя країни зарубіжних релігійно-націоналістичних діячів. Так, в 2007 р. органи державної влади змушені були висловити серйозні претензії колишнім отцям Василіянського чину громадянам Словаччини Роберту Обергауеру, Чехії – Антоніну Догнану та Ріхарду Шпіржіку, які без офіційного погодження займалися проповідницькою діяльністю у Бродівському районі на Львівщині. Представники руху “лефевризму” втручались у діяльність керівника Києво-Галицької митрополії УГКЦ, Синоду єпископів та Патріаршої комісії у справах чернецтва, що стало предметом розгляду в Конгрегації східних церков у Ватикані. Істотний вплив на формування потрібної Заходу релігійної громадської думки в нашому соціумі справляють також евангелізаційні акції, конфесійні та екуменічні з'їзди, наукові конференції, конгреси, інші культурницькі заходи. Показово, понад 50% гуманітарної допомоги надходить з-за кордону в Україну саме по лінії церков. Це реальна “економічна агітація” за релігію.

Мереживом явних і невидимих ниток такий вплив живиться і підтримується міжособистими зв'язками наших громадян з роди-

чами, знайомими в діаспорі. Значною мірою зазнають його і мільйони співвітчизників, вимушених працювати за кордоном.

Зовнішній вплив набув сьогодні невизначених масштабів і характеру. Так, від нього великою мірою залежить український ринок церковної продукції. З країни вимиваються великі кошти, а релігійні організації втрачають самостійність.

Особливо турбує те, що останнім часом наша держава стала об'єктом цілеспрямованої місіонерської діяльності зарубіжних представників різноманітних нетрадиційних культів і сумнівних віровчень. Їх наміри виходять за суто релігійні межі, мають деструктивну спрямованість, передусім витісняється православ'я. Це підтверджують непоодинокі випадки, коли зарубіжні місіонери виявляють неповагу до чинного законодавства, не рахуються із національними традиціями та громадською думкою, нав'язують чужі моральні цінності і політичні орієнтації. Своєю діяльністю "імпортні неорелігії" виховують у наших людей загальну громадянську пасивність, манкуртство, містичне світосприйняття, асоціальну поведінку.

У зміні світоглядних орієнтацій особи чи групи людей немає нічого протиправного, але аморальність – очевидна, а політична безпринципність – суспільно небезпечна. Релігійний елемент став постійним у державних церемоніях. Навіть президенти України складають нині присягу на Євангелії. А як це сприймають представники нехристиянських конфесій, невіруючі, можновладців не цікавить. Без молитов і кадила сьогодні не обходиться жодна вагама подія громадського життя: відкриття виставок, шкіл, підприємницьких структур, бізнесових акцій, видовищ тощо. Для приватних осіб і установ це зрозуміло. Але не для офіційних. Про яке законодавче розмежування держави, церкви, школи може йти мова в сучасній Україні? Отже, ознаки згубної клерикалізації виразно помітні скрізь. Особливо неприпустимі вони в незрілому і сприйнятливому дитячому середовищі. Школа вимагає виховання правої культури, а у ній вводиться вивчення... Закону Божого! Церковники за благословенням і підтримки державних інститутів переміщуються з храмів у військові частини, вищі навчальні заклади, в'язниці, соціальні заклади, на політичну арену, в державні установи і т.д. Все це у поліконфесійному, а тим більш в секуляризованому, середовищі сприймається насторожено, ревно, а то й образливо. Нав'язування віровчення, штучне культивування церковної практики є насправді духовним насильством у деморалізованому

соціумі, та й для релігії від цього більше шкоди, ніж користі. Бо так християнські догмати і обряди втрачають сакральний сенс, стають протилежними своєму змісту, підтримують неучькі уявлення і звички.

Загалом “мода на церкву”, імітування “масовості прихожан” без усвідомленої набожності, освячення згубної політики дискредитує націоналістичну владу, бо реальна дійсність (бідність, безлад, аморальність) контрастує з релігійними проповідями і повчаннями, викликає у мислячих людей сумніви, незгоду, обурення. Не випадково лише 6,2 % віруючих визнають “частковий вплив” релігійних організацій на свої політичні переконання і стільки ж (6,4 %) “прислуховуються” до висловлюваних у них політичних суджень та ідей [Див.: Щеткина Катерина. Доверие в эпоху постатеизма // Зеркало недели, № 47, 7.12.02].

Владі вигідно, щоб в уніатських церквах й надалі лунали звинувачення “москалів” і поляків, які “все у нас відібрали”, “прирекли на злидні”, щоб в мечетях змучені, екзальтовані татари поклали надії на “ющенківську Україну”, а в автокефальних громадах гартувалися “національно свідомі” православні.

Розпорошені, знесилені, дезорієнтовані клерикально-націоналістичними ідеологами та діячами, віруючі не можуть усвідомити однаково важке для усіх становище, правильно оцінити політику держави, яка роками не вирішує їхні проблеми (духовні, освітні, земельні, соціальні, національно-культурні, громадсько-побутові тощо).

Поділяємо думки політолога О.Шуби про небезпечні тенденції в клерикальному русі у країні. Серед них – регулярні порушення законодавства про свободу совісті, посилення конфесійної напруги в суспільстві – як на політичному, так і релігійному ґрунті; загроза перенесення пов’язаної з нею конфронтації на етнопонаціональну сферу; відповідні негативні аспекти в регіоналізації України; гальмівний вплив на розвиток місцевого самоврядування та ін [Шуба О. Релігія і політика в українському суспільстві // Урядовий кур’єр, № 113, 16 червня 1999 р.].

Та чи не найнегативніші наслідки клерикал-шовінізму – сотні тліючих і палаючих вогнищ на теренах України, що займаються від полум’я міжконфесійних сутичок між її громадянами – братами і сестрами (православними різних напрямів, уніатами і православними, мусульманами і християнами, прихильниками традиційних і новітніх культів). Протиставлення віруючих безрелігій-

ним, індиферентним, вільнодумцям, атеїстам, русофобів – інтернаціоналістам – то невидимі, зовні мирні, але реально жевріючі джерела розколу суспільства на світоглядній основі.

Підсумовуючи, можна сказати, що клерикальний націоналізм в Україні не існує в “чистому вигляді”. Організаційно він включає три сегменти – релігійний, світський і змішаний. До першого належить розгалужена мережа релігійних організацій: 33 тисячі громад 55 віровизнань, 330 центрів (управлінь), 421 монастир, 192 духовні навчальні заклади, 12,7 тисячі недільних шкіл, 383 періодичні видання. Клерикальний потенціал у різних конфесіях неоднаковий, та жодну не полишає прагнення зміцнити свої позиції в суспільстві, заручитися підтримкою державних інституцій, використати в своїх інтересах існуючі в країні проблеми і труднощі, які все більше поглиблюються в процесі світової фінансової кризи і руйнівної політики кланово-олігархічного режиму, що утвердився в Україні. Мирська сфера клерикального націоналізму включає президентську структури, парламент, уряд, органи представницької і виконавчої влади на місцях, ЗМІ, систему державної служби, які цінують релігію за своє духовне освячення євангельськими повчаннями і практичну підтримку. Змішаний сегмент розглядуваного явища – політичні партії, духовні місії, церковні братства, молодіжні, жіночі об’єднання, благодійні фонди та інші утворення, що поєднують мирську і прорелігійну діяльність, безпосередньо зацікавлені у зміцненні позицій релігії в суспільстві, входженні у владу.

Логічний висновок: ні відзначення на державному рівні 2000-ліття християнства і 1020-річчя запровадження його на Київській Русі, ні поступки влади церквам, ні благочестиві заяви про наміри і соціально-культурницьке служіння народові патріотично налаштованого духовенства не дають підстав для переоцінки клерикального націоналізму. Бо цей релікт минулих епох не має перспектив у XXI ст. В умовах дикого капіталізму він служить засобом його захисту і консервування, історичним гальмом об’єктивно необхідних перетворень на справедливих, гуманних засадах. Саме тому Компартія України, творчо застосовуючи марксистсько-ленінське вчення про взаємозв’язок релігії і політики, осмислюючи досвід попередників, послідовно добивається свободи совісті, справжньої демократії, єдності трудящих, незалежно від світогляду, в боротьбі за громадські права і насувні інтереси, за краще, соціалістичне майбутнє України, її гідне місце в цивілізованому світі.

Атеїзм в системі духовної культури

Слово “культура” вимовляємо щодня не раз, з багатьох приводів, у всіляких ситуаціях. Ним позначають неосяжне коло явищ, процесів, ознак. Існують широке і вузьке його тлумачення. Загалом культура (з лат. cultura – вирощування, обробіток, виховання тощо) – історично визначена ступінь розвитку природи і суспільства, виражена (опредмечена) в результатах матеріальної і духовної діяльності людей, у створюваній ними “другій природі”. Цим терміном прийнято характеризувати як рівень розвитку певних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних етносів, націй, соціальних груп, так і ступінь вдосконалення різних сфер людського життя і діяльності (праця, мораль, політика, побут тощо). Іншими словами, термін “культура” охоплює все те, що визначає специфіку людського існування в світі (на відміну від інших живих істот). У вузькому значенні ним позначають тільки сферу духовного життя людей. В марксистському розумінні культура виступає як продукт перетворчої (матеріальної і духовної) діяльності людей, досягнутий ними рівень у оволодінні силами як зовнішньої, так і власної природи. Тобто це процес існування, буття, самовдосконалення людини.

Виходячи з сказаного, прийнято поділяти культуру на матеріальну і духовну (відповідно двом основним способам суспільного виробництва). До другої відносять різні види духовної творчості (освіта, наука, мистецтво, виховання), діяльність конкретних засобів (преса, радіо, телебачення, театри, клуби та інші спеціальні заклади). За змістом культуру класифікують на політичну, естетичну, художню, моральну, наукову і т. і., за об'єктами – особи та соціальних груп, за сферами функціонування – культура мислення, праці, поведінки, сімейно-шлюбних відносин тощо.

Існує також історична типологія культури (залежно від суспільно-економічних формацій).

За будь-яких способів класифікації головним є визначальна роль матеріальної культури для усього її комплексу. У цьому зв'язку В.І.Ленін писав: “...для того, щоб бути культурними, потрібен розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база” [Повн. збір. тв., т. 45, с.377]

Закономірностями культурного процесу є загальнолюдська єдність і спадкоємність розвитку, традиції і новаторство, багатоманітність форм, класова зумовленість, переважаюча прогресивна тенденція.

У попередніх частинах праці вказувалося, що суттєвою складовою культури виявилася релігія. А яке місце і роль у ній займає атеїзм?

Як виник атеїзм

Історія цивілізації свідчить, що релігія не завжди домінувала в суспільній свідомості і поведінці. Практично на всіх етапах розвитку духовної культури людства виникали і поширювалися різноманітні форми критичного аналізу і оцінок релігійних уявлень і приписів. Це знаходило своє відображення у філософії, природознавстві, фольклорі, ересьх, світській літературі. Невід'ємною складовою загальнокультурного процесу стало вільнодумство. Воно мало свою специфіку в Стародавньому Світі, за Середньовіччя, в епоху Відродження і період ранніх буржуазних революцій, містило природничо-наукове спрямування, радикальні і помірковані форми, етнонаціональні і регіональні особливості тощо. Це висвітлено в навчальних посібниках з історії, релігієзнавства, філософії, етики. Зазначимо, що вперше термін “вільнодумство” використав англійський філософ XVIII ст. А.Коллінз для викриття нетерпимості, догматизму і авторитаризму релігії. Керуючись правом розуму міркувати про все вільно, в тому числі й про релігію, мислителі минулого розширювали діапазон її критичного аналізу, на цьому шляху вели пошуки істини. Вони проявлялись в м'якій формі “релігійного скептицизму”, внутріконфесійного “інакомислення” (“богоборчства”), у філософських течіях “пантеїзму”, “деїзму” або теорії “двоїстої істини”, соціально-політичній реакції “релігійного нігілізму”, антиклерикалізмі. Загострення класової боротьби у феодальному суспільстві, розвиток науки, особливо природознавства, формування капіталістичних відносин сприяли піднесенню вільнодумства, посиленню антирелігійної спрямованості соціальних рухів. Так, лідер гуситів Ян Гус (Чехія, XV ст.) виступав проти авторитету церкви, “святому письму” протиставляв людський розум, досвід. Антикатолицькі настрої трудящих яскраво виявились під час Селянської війни в Німеччині (1524 –

1525 рр.). Один із її вождів, Томас Мюнцер, будучи пантеїстом, піддав критиці не лише папство, а й усе християнство. Він не визнавав Біблії, засуджував вигадки про “царство боже”. Його вчення за формою було релігійним, а за суттю – революційним.

Вільнодумні ідеї набули значного поширення в епоху Відродження. До них звертаються філософи, вчені, літератори, художники, публіцисти. В їхній творчості негативне ставлення до попів і ченців переходить у викриття богословських недоречностей, заперечення безсмертя душі та інших релігійних догматів, моралі й марновіств, утвердження радості буття. Відчутними ударами по біблійному вченню стали, зокрема, геліоцентрична система Миколи Коперніка, критика Джордано Бруно “двоїстості істини” і докази єдності, матеріальності, вічності, нескінченності Всесвіту, матеріалістичні теорії Галілео Галілея, Френсіса Бекона, Томаса Гобса, Бенедикта Спінози. Виступи з критики релігії у XVI – XVII ст. маскувалися переважно пантеїзмом і деїзмом. Їх продовжили і розвинули представники Просвітництва. Радикальних форм вільнодумство набуло в французькому *атеїзмі* (XVIII ст.). Відтоді цим терміном характеризують такі світоглядні орієнтації людини, які утверджують її в бутті, вільному від необхідності апелювати до надприродного.

У творчості П’єра Бейля, Жана Мельє, Франсуа Марі Вольтера, Дені Дідро, Клода Гельвеція, Поля Гольбаха, Людвіга Фейєрбаха та інших енциклопедистів (XVII – XIX ст.) вільнодумство набуло наукової обґрунтованості і закінченої атеїстичної форми. Вони повністю заперечували релігію, відкидали ідею Бога, доводили матеріальність світу. Корінні проблеми його пізнання і революційного оновлення, походження, сутності, соціальної ролі релігійних вчень діалектично розглянули наші співвітчизники Микола Чернишевський, Віссаріон Белінський, Олександр Герцен, Микола Добролюбов, Тарас Шевченко (XIX ст.). У їхній творчості значне місце посіли вимоги свободи совісті, відокремлення церкви від держави, зміни недосконалого “економічного буття”, поширення освіти, гуманізації людських взаємин.

Розробляючи вчення визвольної боротьби пролетаріату, К.Маркс (1818 – 1883) і Ф. Енгельс (1820 – 1893) охопили багато різноманітних теоретичних проблем капіталістичного суспільства, в т.ч. й релігійних. Розв’язати їх можливо шляхом революційної зміни його засад, що призведе і до згасання ролі релігії у духовно-

му житті. Шляхи практичної реалізації положень пролетарського атеїзму в умовах Росії визначив В.І. Ленін (1870–1924). Він глибоко розкрив об'єктивні причини і роль релігії та церков, ставлення до них Комуністичної партії і радянської держави, методи і засоби формування науково-матеріалістичного світогляду трудящих.

Головним завданням атеїстичної роботи Ленін вважав підпорядкування її класовій боротьбі експлуатованих проти експлуаторів, усунення соціальних коренів релігії. Необхідною умовою подолання релігійних поглядів вважав пропаганду наукових знань серед народу, матеріалістичне пояснення причин виникнення, існування і підтримання віри в надприродні сили, диференційований підхід до віруючих, повагу їхніх переконань. [докл. див.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленин В.И. О религии. М., 1975].

Одночасно з суспільствознавством атеїзм здобуває природничо-наукове обґрунтування. Його видатні віхи – атомістичне вчення Демокрита, Епікура, Лукреція, пантеїстична концепція Всесвіту Бруно, періодичний закон Менделєєва, відкриття Коперніка, Л. Пастера, Ч. Дарвіна, проникнення в космос, сучасні технології, матеріали, властивості... З кожним новим кроком науки і техніки все ширше розкривається нескінченність світу, множаться творчі сили і можливості людини, відкриваються нові обрії світової та навколосемних цивілізацій.

Водночас все глибшими стають проблеми глобалізації, виживання і гідного майбутнього людства, яке до середини ХХІ ст. сягне 9,5 млн. чол. Вивчення і розв'язання цих проблем потребує об'єднання зусиль усіх країн та народів, творчості і розуму, волі й відповідальності нині на Землі суцільних і майбутніх поколінь. Все більше зростає роль розкнутості волі, свободи думки, конструктивних дій громадян Всесвіту. Цими питаннями займаються сучасні організації вільнодумців, спадкоємці вікових традицій критики релігійного світогляду та клерикалізму, різних форм містики і марновірства. Продовжує діяти, зокрема, Всесвітній союз вільнодумців (заснований 1880 р.). Керуючись статутом, його прихильники полемізують з релігійною догматикою, політичним клерикалізмом, обскурантизмом, виступають за раціоналістичний світогляд, свободу совісті. Плідно працює Міжнародний гуманітарний і етичний союз, що має філії більш ніж у 30 країнах світу. Загальнознанна благородна, різнобічна діяльність Організації ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). У цьому руслі багато корис-

ного роблять інші авторитетні міжнародні, регіональні, національні просвітні об'єднання, спілки, асоціації, форуми, що приділяють велику увагу поширенню наукових знань, демократизації суспільних відносин, політичному порозумінню між народами, підвищенню їх світоглядної зрілості та моральності. Чільне місце і роль у цьому процесі належить науковому вільнодумству, атеїзму, етиці – органічному явищу духовної культури людства.

Атеїзм як світогляд

Світогляд – сукупність принципів, поглядів і переконань, що визначають напрям діяльності і ставлення до дійсності окремої людини, соціальної групи, класу і суспільства в цілому. Це складне утворення, до якого входять елементи з різних форм суспільної свідомості. У ньому велику роль відіграють філософські, наукові, політичні, моральні, естетичні погляди. Цілісність, спрямованість і дієвість світогляду надають наукові знання. Вони служать адекватному сприйманню природи і дійсності, сприяють безпосередній орієнтації людини чи групи в оточуючому середовищі, великою мірою визначають їх практичну діяльність. Наука раціоналізує ставлення людини до природи і соціуму, оберігає індивіда від заблуджень, марновірства та інших хибних уявлень.

Атеїзм спирається насамперед на міцні природничо-наукові основи. Релігія безпідставно намагалася дати всеохоплююче розуміння природи і суспільства, пояснюючи визначальним впливом Бога (богів) на їх виникнення, існування, перспективи розвитку. Поступово диференціюючись, природознавство все ширше розкривало об'єктивні закономірності еволюції навколишнього світу, розширювало сферу його пізнання, відводило другорядну роль надприродним силам, а потім стало повністю заперечувати їх як першопричину сущого і віртуального світу. Наука невідворотно і бурхливо здобувала переваги у боротьбі з релігією, тіснила її позиції у суспільній свідомості. На утвердження атеїстичного світобачення великий вплив справили, зокрема, кібернетика, металознавство, біотехнології, освоєння космосу, соціальні й науково-технічна революція ХХ ст. Поширення знань взагалі і природничих – зокрема переконливо доводить абсурдним подальше обстоювання основоположних догматів релігії, найревініші представники яких займаються відвертим обскурантизмом (різко ворожим став-

ленням до науки і освіти, підтримкою неучтва і темряви), пристосуванням до новітніх досягнень науки, відродженням середньовічної теорії “двоїстої істини” (про незалежність науки і релігії одна від одної), модернізацією релігійної картини світу та іншими вправами [докл. див.: Научный атеизм, Уч. пособие для системы полит. учебы. М., 1988, с.156–190]. Та кожний новий крок науки суспільного прогресу доводить безпідставність традиційних і обновленських побудов релігійних ідеологів, обґрунтованість науково-атеїстичних поглядів.

Фундаментом світогляду, як відомо, виступають філософські погляди і переконання. За визначенням К.Маркса, філософія – це “духовна квінтесенція свого часу”, “вона являє собою живу душу культури...” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т.2, с.135]. Філософські знання виконують методологічну, системоутворюючу функцію. В чому це виявляється? Вони допомагають осмислити сукупність даних науки і практики, виразити їх як найбільш об’єктивну, для даного історичного періоду визначену картину дійсності. Склалися, як визначальні, ідеалістичне і матеріалістичне світорозуміння. Перше вбачає основну силу суспільного розвитку в ідеях, теоріях, свідомості людей і т. д. Його прихильники процеси і зміни в суспільстві пояснювали діяльністю “абсолютної ідеї”, “світового розуму”, надіндивідуальної свідомості, впливом окремої видатної особистості, поширенням знань, релігійністю тощо. І колишні, й нинішні ідеалісти заперечують об’єктивні закономірності в розвитку суспільства, виправдовують існуючий стан речей, вважають марними спроби змінити його на краще. До ідеалістичного світогляду належить і релігійна ідеологія.

Матеріалісти доводять, що світогляд є відображенням суспільного буття. У класовому суспільстві домінує, як правило, світогляд пануючого класу. Капіталісти кровно зацікавлені у поширенні релігійно-ідеалістичних поглядів, бо вони не загрожують існуючому ладу експлуатації, його духовному диктату. Марксистки ж з позицій робітничого класу, усіх пригноблених пояснюють природу, структуру, механізми функціонування суспільства, обстоюють його соціалістичний шлях розвитку як найбільш справедливий, гуманний, демократичний. У цьому контексті розглядається ними релігія, доводиться антинауковість пропонованого нею світобачення і суспільного буття, зведення його до визначального впливу потойбічних, надприродних сил, нівелювання можливостей люди-

ни змінити його характер і поступ. Органічною складовою марксизму є сучасний *науковий атеїзм*, що увібрав у себе все краще з попередньої духовної спадщини.

Терміном атеїзм (грец. *teos* – бог, *a* – не, проти, без) позначають систему поглядів, що заперечують віру в надприродне (духів, богів, загробне життя і т. п.). Протягом віків і донині у це поняття вкладається різний зміст. Існує багато визначень і видів атеїзму, починаючи з відсутності у людини якого б то не було уявлення про бога і закінчуючи знанням відсутності того бога, існування якого культивує релігія. Дослідники виділяють і розрізняють атеїзми стихійний і свідомий, примиренський і войовничий, науковий і не-науковий, гуманістичний і антигуманний. На позиціях того, що нам невідомо, є бог чи його немає, перебуває агностицизм. Деїзмом називають світогляд, який допускає творення світу богом, але заперечує його втручання в уже існуючий світ. Пантеїзм отожднює бога з природою. Є деїсти, які заявляють, що атеїзм – це та ж релігія, бо спирається на віру, лише не в бога, а в те, що його немає.

Для прикладу наведемо характерні визначення. Почнемо з пояснення цього терміну. У Великій Радянській Енциклопедії воно таке: ”АТЕЇЗМ – заперечення існування бога, яких би то не було надприродних істот та сил і пов’язане з цим заперечення релігії. Протягом віків зміст поняття “Атеїзм” змінювалось і було тісно пов’язано з характером релігійних вчень, які панували в ту чи іншу епоху. Атеїзм не слід ототожнювати з деїзмом, пантеїзмом, релігійним вільнодумством чи еретицтвом (довільним тлумаченням релігійних догм, осудженням релігійної нетерпимості, критикою релігійних обрядів і тому подібне), що можуть близько підходити до атеїзму, а нерідко служити переходом від віри до безвір’я. Складовими частинами Атеїзму є філософська, історична та природничонаукова критика релігії”. Тут підкреслюється, що атеїзм органічно пов’язаний з релігією і без неї, без критики релігії, існувати не може. А це не завжди так.

В “Короткому науково-атеїстичному словнику” (Москва, 1964) сказано: “АТЕЇЗМ – система матеріалістичних, науково обґрунтованих поглядів, що заперечують віру в бога (чи богів), в надприродні сили і взагалі всяку релігію”. Тут атеїзм вважається вченням, яке має систему матеріалістичних, науково обґрунтованих поглядів. Проте атеїзм може бути не лише матеріалістичним, але й

ідеалістичним; атеїстичні погляди можуть бути науково необґрунтовані.

“Православний енциклопедичний словник” (Видання Московської патріархії) визначає сутність атеїзму як “ рух, що заперечує існування Бога та будь-якої розумної сили. Атеїзм принципово заперечує все, що не можна досягнути розумом... Атеїзм пропонує свою доктрину на віру і таким чином є релігією, сутність якої – прагнення підмінити віру в Бога на віру в те, що Бога немає... Згідно атеїзму, добро лише те, що особисто корисне людині. Людина може убивати, красти, бути жорстокою, підступною, зрадником і жуликом... Атеїзм протиприродний, в той час як уявлення про Бога одвічно притаманні природі людини... Атеїзм протиприродний, бо він є наслідком гріховного способу життя, що пов’язаний з проживанням у місті. Великі міста з їх шумом, суєтою та розпустою вбивають в людині все святе і добре... Не визнаючи Бога, Атеїзм на практиці є самою нетерпимою і репресивною релігією. В той час, коли віра в Бога заспокоює і радує людину, безвір’я озлобляє атеїста, позбавляє його рівноваги... Атеїзм фатальний і знищує мораль. Святий Августин справедливо говорив: “Держава, яка не заснована на заповідях Божих – це не що інше, як пекло на землі”.

У виданому на початку 20-го та перевиданому також у 21 столітті словнику Брокгауза і Ефрона читаємо: “Атеїзм означає заперечення існування Бога чи думки про те, що наше уявлення про Бога, як про вищу істоту чи як про моральний порядок речей, не є чимось реальним або існуючим в дійсності. Атеїзм називається скептичним, коли заперечує можливість на підставі розуму довести існування Бога; догматичним, коли стверджує, що на підставі досвіду і міркувань відсутність Бога може бути доведена”.

Філософський енциклопедичний словник (Москва, 1963) пише: “Атеїзм – система філософських, наукових поглядів і переконань, що заперечують існування бога, будь-яких надприродних сил і істот, релігію взагалі. Зміст поняття “Атеїзм” в поступі історичного розвитку змінювався і був тісно пов’язаний як із характером релігійного віровчення, так і рівнем розвитку самого Атеїзму. Науковий атеїзм не слід ототожнювати з пантеїзмом, релігійним вільнодумством. Його, наукового атеїзму, органічними частинами є філософська, історична, природничо-наукова критика релігії, атеїстичне виховання та пропаганда”.

Молодий Карл Маркс, ще будучи фейєрбахіанцем, стверджував: “Атеїзм – це *заперечення бога* і утвердження *буття людини* власне шляхом цього заперечення” [К.Маркс і Ф.Енгельс. З ранніх творів, М., 1956, с.598]. Повертаючись до цієї ж думки, К.Маркс дописав: “Атеїзм в ролі зняття бога означає становлення теоретичного гуманізму” [Там же, с.637].

Білоруський філософський словник (Мінськ, 1999 р.) називає атеїзм філософсько-матеріалістичним вченням, яке, з одного боку, постулює неспроможність будь-якої релігії як фантастичного, викривленого відображення дійсності, відкидає віру в реальність існування всього надприродного, богів, духів, потойбічного світу, воскресіння з мертвих, безсмертя душі, її переселення з одного істот в інші, заперечує можливість створення світу та всього суцього з нічого, а з іншої – визнає вічність та несотворенність матеріального світу, розвиток природи та суспільства за своїми власними законами та шляхом заперечення надприродних сил стверджує самоцінність буття світу та людини, цінність земного життя як єдиного можливого і сприяє формуванню в людей матеріалістичного світогляду.

“Новий філософський словник”, опублікований вже в 21-му столітті, зовсім по-новому пише: АТЕЇЗМ – (від грец. *atheos* – безбожний), відречення від Бога, заперечення Бога; атеїзм або в принципі заперечує існування того, що мається на увазі під словом “Бог” (радикальний атеїзм), або піддає сумніву положення, що Бог, якщо він існує, якоюсь мірою може бути пізнаний людьми (агностичний атеїзм). Радикальний атеїзм в яскраво вираженій формі характерний лише для послідовників сучасного матеріалізму, особливо для марксизму та позитивізму; агностичний атеїзм був поширений вже серед філософів Давньої Греції, де був представлений деякими досократиками (Демокрит та ін.) та софістами (Протагор, Горгій), Епікуром та його школою, ранніми кініками та скептиками. В сучасній ціннісній етиці міститься постулативний атеїзм, головним представником якого був Н.Гартман, який вважав віру в божественного законодавця несумісною з етикою цінностей. Він стверджував, що цільовий детермінізм божественного провидіння заперечує етичну свободу.

До наведених визначень додамо деякі уточнення і доповнення. Атеїзм органічно пов’язаний з філософією матеріалізму. Але не зводиться до нього: атеїстична думка визріває й існує також у рам-

ках ідеалізму. Так, шотландський мислитель Давид Юм (1711 – 1776) не лише був сам атеїстом, але й виступив засновником філософії релігії. Значний внесок у критику Нового Завіту внесли об'єктивні ідеалісти Бруно Баер (1809 – 1882) та Давид Штраус (1808 – 1874).

Атеїзм не завжди був теоретично чи науково обґрунтованим. Таким він став лише наприкінці XVIII ст., а ще з більшими підставами – в середині XIX ст. Від того часу атеїстичний світогляд породжується і пропагується науковою діяльністю таких великих вчених, як Дарвін, Ейнштейн, Саган, Гінзбург та ін. Так, Чарльз Дарвін, вихованець християнського коледжу в Кембріджі, згодом став мандрівником, дослідником-натуралістом, письменником. У 1859 році опублікував фундаментальну працю, в якій показав походження та змінюваність видів рослин і тварин шляхом природного відбору у боротьбі за життя, в т. ч. людини – від мавпи. Дарвінівська теорія про еволюцію, заборонена церквою, здобула світове визнання. Торік Ватикан визнав її такою, що “не суперечить християнському вченню”. В опублікованій після смерті “Автобіографії” Ч. Дарвін головною своєю заслугою вважав не наукові праці, а їх світоглядні висновки та добродійну діяльність. “Нема нічого більш чудового, – писав він, – ніж поширення релігійного невір'я, або раціоналізму, протягом другої половини мого життя”. Життєве кредо Дарвіна-філософа розкриває думка про те, що, людина покликана слідувати тим імпульсам та інстинктам, які є найсильнішими чи видаються їй найкращими.” Такими мудрі люди вважають соціальні інстинкти. Якщо людина діє на благо інших, вона здобуває схвалення та любов з боку ближніх. А це і є найвища радість і насолода, яку можна отримати на Землі. Творення якомога більше безпосереднього добра для людей видатний учений вважав найкращою лінією поведінки [див.: Лана Чайка. Ні слова про природний відбір // Газ. “2000”, № 6 за 13.02.2009]. Показовий такий факт: понад 90% лауреатів Нобелівської премії у галузі науки не визнають існування Бога, є атеїстами. За роки радянської влади в рамках філософії марксизму сформувався науковий атеїзм. Він названий так тому, що дає наукове обґрунтування своїм поглядам.

Зауважимо також, що не слід казати: “атеїзм заперечує чи відкидає віру в бога”. Така віра існує, це незаперечний факт. Але вона хибна, бо визнає неіснуючого бога. Отже, віра в бога є, але бога не-

має. Нарешті, атеїзм не слід органічно прив'язувати до релігії на зразок: є критика релігії – є атеїзм, немає критики релігії – немає атеїзму. Якщо колись станеться, що нічого вже буде критикувати, то атеїзм залишиться таким же, яким був і до цього, за наявності релігії, бо наукові знання не зникають...

У чому ж сутність атеїстичного світогляду? В загальних рисах його особливість у тому, що він вільний від релігійної віри в надприродне. Як відзначалося, людина від інших живих істот (тваринного походження) відрізняється тим, що є розумною (*sapiens*). Як такий, їй притаманне усвідомлення навколишнього середовища і самої себе. Умовно виділимо свідомість і самосвідомість особи. Їх природа, функціонування достатньо вивчені медиками, психологами, філософами, висвітлені в фундаментальних виданнях, що використовуються в педагогічній, виховній, лікувальній, управлінській діяльності. В нашому випадку лише вкажемо, що духовно-творче об'єднання свідомості і самосвідомості утворює те, що називають світоглядом. Це система узагальнюючих поглядів людини (соціальної групи) на світ і своє місце в ньому, а також зумовлена ними сукупність переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, мотивів і принципів поведінки.

Світоглядне бачення віруючої людини вузьке, підневільне, бо вона живе в оточенні й у взаємодії з надприродними ідеалами (богами, ангелами, духами), у світі забобонів (про зцілення, чудеса, пророкування, чаклунства тощо). Свідомість атеїста ж – розкута, обширна, в ній переважають наукові знання, відсутня віра у реальність та всесилля надприродних істот. (Її не слід плутати з свідомістю безбожника, в якій відсутні сформовані релігійні або наукові погляди).

Принципові відмінності існують в способах формування світогляду віруючих і атеїстів. У перших він будується механічно, бездоказово, однобічно. Зрозуміло, увесь світ неосяжний, у нашому світогляді він присутній тільки частково через знання. Їх постачає наука.

Наукові знання – найбільш доказові і стійкі елементи нашого світогляду. Їх поглиблення і розширення збагачує кругозір людини. Наука дає нам не тільки непохитні переконання в достовірності, правдивості уявлень про світ, але й формує усвідомлений, аргументований стиль мислення, з яким підходимо до нових проблем, що постають перед людьми. Пізнати увесь світ неможливо,

наука дає нам фрагментарні знання про нього. Людина живе не в абстрактному теоретичному світі, а у реальному, цільному і водночас мінливому, суперечливому, недостатньо пізаному. І діяти їй доводиться по-різному: усвідомлено, інтуїтивно, спонтанно, ризикуючи. Саме науковий світогляд надає їй діяльності цілеспрямованості, впевненості, ефективності. Крім дійсних наукових знань у ньому присутні й різного роду довільні уявлення про реальний світ речей. Ті чи інші прогалини заповнюються припущеннями. Для багатьох вони, хоча й бездоказові, видаються переконливими. Багато людей вірять у телепатію, віщі сни, пророкування покійної Ванги чи діяльного Глоби, заговори, приворожування і т. п. Наука не тільки не підтверджує вірування у НЛЮ, відьом та в інші надприродні сили, але й багаторазово привселюдно показувала неспроможність такого маніпулювання, навіюваного телебаченням та іншими сучасними потужними засобами. Ну й що з того? Для частини людей телепатія – достовірний факт, ворожіння і чаклунство – безсумнівні. Причому серед них є і освічені, творчі особи, навіть вчені, правда, як правило, фахівці не з тих галузей знань, в яких вони допускають антинаукові погляди. Отже, у світогляді людини знання і припущення злиті в органічне ціле, рівнозначні одні одним.

Далі. В ньому присутні такі проблеми, на які наука не дала і, можливо, не скоро, а то й ніколи не дасть чіткої і вичерпної відповіді, бо процес пізнання безкінечний. Ці проблеми частіше суб'єктивні, стосуються нас самих. У загальному вигляді мова йде про сенс нашого життя, усього існування. Вирішення пов'язаних з ними питань органічно пов'язане з цим світом. Їх сукупність називають смисложиттєвими проблемами. Як переконує Є.К.Дулуман, світ у цілому, Природа-Матінка не мають ніякого смислу. Вони існують – і все! Правда і все, що в ній є, навіть не знає про своє існування. Це ми знаємо, що Світ існує, а він цього навіть і не підозрює. Смислу в природі шукаємо ми, люди. Ми намагаємось пізнати її, навколишню дійсність, і прожити в ній осмислено, з огляду належного (яким мені і світові слід бути). Відповіді на всі ці і подібні їм питання дає нам наш власний світогляд. Сукупність уявлень, понять і концепцій про належне утворюють собою світ належного у світогляді. Його ще називають світом смисложиттєвих ідеалів.

Ми в концептуальному плані окреслили структуру світогляду, його інтелектуальний зміст, продукт розумової діяльності. У цьо-

му процесі мають місце також емоційні елементи, вольові спонукання – дії. Вони теж охоплюються світоглядом і в той же час виступають його складовими елементами, формоутворюючою складовою.

З цієї, психологічної точки зору, світоглядом людини є не тільки те, що вона собі уявляє, що думає чи що знає, але і те, в чому переконана. Можна, наприклад, знати досконало світоглядні засади православ'я, але це ніяк не означає приналежність до нього. І навпаки – знати марксизм і бути не його послідовником, а навіть ворогом. У світогляд особистості можуть входити тільки ті знання, що її переконують, заслужують на повну довіру, відчуті нею як правильні, внутрішньо, серцем сприйняті, стали глибокими, нерозривними узами, які спрямовують помисли, почування, усю життєдіяльність. Тобто в структурі духовного світу людини схематично (умовно) можна виділити розум, почуття і волю. І релігія, і атеїзм справлять на них свій вплив, але роблять це по-своєму, різно-протилежно за спрямуванням, неоднаковими способами, відмінними результатами. Атеїстичний зміст розширяє і науковими знаннями раціоналізує світогляд особи, збагачує емоційну сферу, надає усвідомленості й інтенсивності діям. Релігійні ж постулати, концентруючи увагу на уявленнях про надприродні істоти, явища, збіднюють світогляд, живлять передусім пов'язані з ними почуття, переживання, звужують мотивацію і спектр людської поведінки.

В розглядуваному контексті чим відрізняється марксистський атеїзм? Він, з'ясовуючи джерела та причини виникнення й існування релігії з точки зору наукової картини світу, насамперед виявляє її земну природу, соціальну роль у суспільстві, вказує шляхи і засоби подолання, формування у трудящих діалектико-матеріалістичного світогляду. На відміну від попередніх форм (споглядальних, класово обмежених, суто просвітницьких, антиклерикальних тощо), марксистський атеїзм є послідовним, всеохоплюючим, позитивним. Замість релігійних уявлень і культу він пропонує реалістичне бачення природи і світу, належне місце в ньому людини, її духовне розкріпачення, вільний розвиток, реалізацію сутнісних сил і здібностей кожного індивіда.

Отже, атеїзм – це передусім важлива риса світогляду людини і соціальних груп, пов'язана з вільним ставленням громадян до релігії, засвоєнням науково-матеріалістичних знань.

Розширюючи кругозір особи, піднімаючи її до висот пізнання дійсності, таке світобачення сучасне і розвинене, прогресивне й гуманне. К.Маркс і Ф.Енгельс свого часу вважали за необхідне підкреслити, що “існування суспільства, яке складається тільки з атеїстів, *можливе*, що атеїст *може* бути поважною людиною, що людину принижує не атеїзм, а суевір'я та ідолопоклонство” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т.1, с.100].

Науковий атеїзм впливає на різні компоненти світогляду. Він пропонує логічно обґрунтовані знання зі своєї галузі, сприяє формуванню відповідних їм переконань, морального і емоційно-психологічного ставлення, принципового підходу до розуміння всієї навколишньої реальності. Цим значною мірою визначаються риси характеру і настроїв людини, а в підсумку – її готовність до дій, спрямованих на утвердження своїх переконань, орієнтацій. Саме на основі знань, а не віри в потойбічне, надприродне, будується і функціонує світогляд як мотив і спонукка до активних, усвідомлених вчинків особистості, групи, класу. Діяльна, творча природа наукового атеїзму як способу мислення втілюється у людській діяльності, що має за мету задоволення системи потреб та інтересів.

Моральна цінність атеїзму

Поведінка людей, соціальних спільнот регулюється різними механізмами і способами. Серед них найважливіші – право, державні акти, адміністративно-виробничі розпорядки, сімейні обов'язки тощо. Однією з форм суспільної свідомості й водночас соціальним інститутом, що виконує функцію регулювання людської діяльності в різних сферах, є *мораль* (від лат. *mores*- звичай). Існують різні визначення її сутності, що зумовлено тим чи іншим підходом до неї або окремих сторін цієї форми суспільної свідомості (поряд з філософією, мистецтвом, релігією, наукою, правом і політикою). Словники, енциклопедії дають такі визначення моралі: одна із форм суспільної свідомості, соціальний інститут, що виконує функції регулювання поведінки людей в усіх сферах [Філософський словарь: Политиздат. М., 1972]; система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей [Філософський словник. УРЕ. К., 1973]; регулятор відносин людей шляхом переконання: внутрішнього – через совість і зовнішнього – через грома-

дську думку [Балашов Л.Е. Этика. Уч. пособие. М., 2003]. Найбільш загальне, філософське визначення моралі може бути наступним: це форма суспільної свідомості, яка оцінює і регулює поведінку людини в соціумі з точки зору добра і зла. На відміну від інших форм, вона відрізняється способом обґрунтування і здійснення своїх вимог. У моралі вербально, символічно виражаються суспільна необхідність, потреби, інтереси людей. Вони втілюються у стихійно сформованих і загально визначених оцінках та приписах, що діють силою прикладу, звички, громадської думки. Тому вимоги моралі мають форму безособистісної обов'язковості, однаково стосуються усіх, але ні від кого конкретно не походять. Тим не менш вони мають відносно усталений характер, на відміну від простого звичаю чи традиції, підтримуються не механічно, а свідомо, обґрунтованими уявленнями про те, як належить людині поступати і жити. Від права мораль відрізняється тим, що виконання її норм контролюється усіма, без адміністративного впливу, санкціонується лише духовними способами (оцінка, схвалення, громадський осуд тих чи інших вчинків).

Основними факторами формування моралі в сучасних умовах є три: виховання (батьки, педагоги) і соціум в цілому; думка оточення (громади, нації), де здійснюється життєдіяльність людини; її особистий світогляд та переконання.

Визначальну роль при цьому відіграє свідомість, що може виражатися як через раціональні поняття і судження, так і емоційно (почуття, прихильності, спонуки).

Людина з дитинства засвоює вироблені віками моральні уявлення, здатна самостійно обирати власну лінію поведінки, передбачати її оцінку оточуючими. Тобто завдяки моралі особа є не безвольною істотою, цілком залежною від інших пружинкою, а виступає одночасно як об'єкт соціального контролю і його свідомий суб'єкт.

Структурно це явище включає свідомість (поняття добра і зла, справедливості і несправедливості, норми, принципи, що утворюють логічно впорядковану систему, яка дозволяє мотивувати, впливати, оцінювати людські вчинки); побудовану на них і мотивовану ними моральну діяльність; її регулятори у процесі моральних відносин (норми, обов'язки, совість, відповідальність, гідність і пов'язані з ними різні форми вимог до людини).

Логіка процесу формування моралі включає усвідомлення індивідом себе як колективної (стадної) істоти, впорядкування статево-сімейних відносин, утвердження родоплемінного способу буття, становлення і засвоєння світоглядної системи, розшарування і ускладнення виробничого й соціального життя, поширення елементів загальнолюдської моралі.

Сучасна новонароджена людина за біологічним станом тотожна своєму пращурі (*homo sapiens*), що з'явився 40 тисяч років тому. Шлях до людини розумної, працюючої, соціальної кожен проходить не історично, а психологічно. Чому? Бо в сучасному суспільстві утверджено функціонування моралі як показника і фактора його існування та відтворення. Однак на індивідуальному рівні кожен засвоює систему моральної, Людської поведінки однаково. На цьому шляху вчені виділяють, зокрема, такі психологічні етапи (механізми): гальмування індивідуальних інстинктів, вироблення звичок (тренуванням, наслідуванням), існування в колективі, усвідомлення їх системи, піднесення нравів на рівень моральності, філософське осмислення суті та змісту того, що називають етикою.

Мораль проймає різні галузі суспільного життя, формулюючи необхідні особливі правила (сімейна, побутова, професійна, фахова, політична, молодіжна і т. п. етика). Вона змінюється історично, гуманізується з прогресом матеріальної і духовної культури, має класовий характер і тенденцію до загальнолюдського характеру в соціалістичному суспільстві.

Тривалий час релігія справляла визначальний вплив на моральність – своїми світоглядними уявленнями, приписами, культовими і мирськими діями. Ця її функція історично суперечлива. З одного боку, релігійні організації намагалися стримувати негативні моральні явища, пропагували гуманні, а з іншого – оберігали і консервували застарілі, захищаючи насамперед власні, корпоративні інтереси, а то й чинили злочини.

Так, для боротьби з інакомисленням католицька церква в Середньовіччя запровадила інквізицію. За підрахунками французького філософа – просвітителя Вольтера, жорстокість, з якою переслідувались еретики, призвела до того, що населення Європи скоротилося на третину. Лише в Іспанії інквізиція знищила близько 12 млн. чол [див.: Французские просветители XVIII в. о религии. М., 1960, с.179, 182]. Благочестивою аргументацією виправдовувались хрестові походи, нищення язичників, індійців, негрів, переслідування

старообрядців та інші жакливі злочини минулого, здійснювані церквами спільно із світською владою. Ці прикрі факти спростовують твердження про те, що віра в бога є умовою високої моральності людей. Навпаки, вони свідчать: християнська ідеологія і мораль незліченно використовувались для обґрунтування багатьох антилюдських дій. Один з видних діячів Ватикану, Д. Джарарді визнав, що в ході історії аморальні дії часто виправдовувались ім'ям релігії: переслідування, релігійні війни, людські жертви. Тому глибоко помилково ототожнювати моральність з релігійністю чи безрелігійністю, бо не всі люди діють відповідно своїх уявлень. Ні релігія, ні атеїзм не створюють імунітету від злочинних та аморальних дій на індивідуальному рівні. Чесні, порядні люди, як і злочинці, є серед невіруючих, так і серед релігійних. Як відзначає великий знавець людської психіки Зігмунд Фрейд, аморальність в усі часи знаходила в релігії не меншу опору, ніж моральність [Фрейд З. Лекції по введенню в психоаналіз. М., 1962].

Наївно думати, що страх злочинця перед міфічною небесною карою сильніший страху перед реальною силою закону, перед тими покараннями, що загрожують йому на землі. Скільки злочинів скоєно ієрархами, служителями церков, які добре знали у релігійних повчаннях, однак поступали по-іншому, коли йшлося про їхні інтереси і амбіції! Інша справа, що які б злочини людина не вчинила, церква готова їх простити, а в католицизмі, наприклад, правопорушник може відкупитися. Аналогічно в православ'ї. Як писав орган РПЦ, “досить покаятися, щоб будь-який гріх, будь-яка нечистота, тілесна чи духовна, згладилася повністю” [Журнал Московської патріархії, 1973, № 11].

То ж природно злам духовної диктатури пануючої церкви і в епоху Відродження, і за буржуазних революцій був важливим змістом суспільних рухів, що сприяли послабленню релігії, поширенню вільнодумства і атеїзму.

І сьогодні вкрай гіперболізується суттєвий вплив релігії на моральність народу. Адже одночасно з кількаразовим збільшенням культових організацій та прихожан рівень суспільної моралі не зростає, а навпаки – падає. Бум злочинності і бездуховності не стримують благочестиві заклики і молитви, бо в цього лиха – глибоке соціально-політичне підґрунтя, інтереси експлуататорів, споглядальна позиція і реальна безпомічність церков.

Заперечуючи винятковість моральної сили релігії, віруючий учений В.І. Вернадський писав: “Я дивлюся на народ як на звіра з дурними інстинктами, якого стримує від поганих вчинків релігія. Це дуже звичне на користь релігії положення ніколи не було перевірено і походить з узагальнень, які прийняті бути не можуть” [Вернадский В. И. Письма Вернадской Н.Е. М., 1988].

Необґрунтованість претензій релігії та церков вважати себе за головне джерело і єдиного носія моральних устоїв суспільства підтверджує і те, що серед управлінців, вчителів, учених, митців, працівників культури, інших категорій найбільш освічених, хто займається вихованням людей, більшість – невіруючі та переконані атеїсти. Невже схильні до релігії політики, журналісти чи духовенство розумніші за них і роблять більш важливу, відповідальну справу? І чи гуманно й справедливо лити на них бруд, наклепи, інсинуації за їхні науково-матеріалістичні погляди? А хіба демократично так настирливо і безповоротно штовхати сьогодні світоглядно нейтральних або невизначених людей до релігії? Які наслідки – моральні, політичні, соціальні – матиме протиправне, *примусове* витіснення з громадської думки, свідомості і поведінки наукового атеїзму і пов’язаної з ним суспільної моралі?

В чому полягає моральний зміст наукового атеїзму? Передусім у розкритті історичного характеру релігійного розуміння моралі. Відомо, що остання виникла разом з суспільством. Тривалий час єдиною формою суспільної свідомості були уявлення про добро і зло, норми і правила поведінки людей, що регулювалась звичаями. Релігія виникла пізніше. До своїх вірувань вона увібрала багато з моралі первісного суспільства. По-друге, марксистський атеїзм розкриває класову природу релігійної моралі. З першої формуються моральні системи панівних і пригноблених класів. Християнство повчає “люби ближнього свого”, “не кради”, “не убий”, а водночас захищає награбовану власність і владу багатих, повчає шанувати існуючу “як богом встановлену”, велить терпіти страждання і гноблення трудящих, соціальну несправедливість, освячує війни, знищення іновірів тощо.

По-третє, християнство та інші релігії підходять до людей вузько прагматично, егоїстично, наскільки її норми забезпечують особисте “врятування” людини служінням богам. При цьому пропагують аскетизм, орієнтують віруючих на безумовне сприйняття страждань, горя, нестатків, інших життєвих труднощів. Цим звужують-

ся моральні потреби й інтереси, послаблюються творчі сили людини, збіднюється її моральне і творче життя.

Марксистський атеїзм обстоює мораль трудящих. Її суттєвими рисами є товариська згуртованість, колективізм, інтернаціоналізм, чесність, справедливість, самовідданість, заперечення індивідуалізму, егоїзму, соціального гноблення тощо. В центр усього людського розвитку марксизм ставить повне задоволення розумних потреб особистості при гармонійному поєднанні індивідуальних і суспільних інтересів, тобто надає пріоритет реальному щастю людства на відміну від християнства, яке вбачає смисл життя у вірі в бога, а моральне вдосконалення – у винагороді за неї в нездійсненному потойбічному блаженстві.

По-четверте, релігія пропагує цілий ряд специфічних моральних вимог, яких нема в інших етичних системах: вищість любові до бога над усіма іншими почуттями, аскетизм, вчення про каяття і відкуплення гріхів, що позбавляє індивіда моральної відповідальності за свої вчинки. Атеїзм вважає їх неприйнятними і аморальними, він своїм змістом і нормами пройнятий турботою про гідне, повноцінне, щасливе життя людини реально, на землі, сьогодні, а не десь і колись...

Всупереч твердженням церковників про те, що релігія виступає в ролі вчення, яке начебто дає людині неперехідні моральні цінності, а атеїзм є “безплідним”, він насправді містить у собі величезне духовне багатство, сповнений глибокого життєвого смислу. Науковий атеїзм протистоїть релігії не тільки в питанні про буття бога, але й широкому колу життєвих проблем, які вона силкується розв’язати. Спираючись на досягнення і будучи складовою частиною природничих і суспільних наук, атеїзм, як відзначалося, обґрунтовує і поширює наукові знання про будову Всесвіту, розвиток матеріального і духовного світу, місце і роль у ньому Людини. “Атеїзм, – писав Маркс, – є *запереченням бога і утверджує буття людини* саме засобом цього заперечення” [Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т.2, с.127]. У цьому глибокому визначенні закладено дійсно гуманістичний зміст наукового атеїзму, який бореться за людину, її звільнення від будь-якого духовного гніту, за всебічний розвиток її творчих сил в справі пізнання і перетворення природи і суспільства. Релігія ж, навпаки, принижує людину як механічне творіння боже, як гріховну істоту, що нею керує бог. І сьогодні в проповідях, інших культових діях лейтмотивом звучить тверджен-

ня про людину як “раба божого”, “черв”, інші образливі визначення найрозумнішої істоти сучасної доби.

Розуміючи невідповідність їй релігійних повчань, філософи-ідеалісти та деякі богослови вимушено визнають гуманістичні аспекти атеїзму та побудованій на його світогляді моралі. Так, М.Бердяєв вважав, що через досвід атеїзму людське розуміння приходить очищення ідеї про бога, звільнення від примітивного соціоморфізму. А католицький богослов Кальвез відзначив, що “сучасний атеїзм – це атеїзм нової людини”, “творця града людського”. Атеїстичний світогляд і мораль глибоко проникли в усі сфери духовного життя, у гуманітарні й природничо-наукові галузі знань в багатьох цивілізованих країнах. Атеїзм вбирає у себе не лише прогресивні традиції багатовікової світової культури, але й плідні ідеї сучасних вчених, які перебувають на позиціях наукового світогляду й здатні до його подальшого розвитку.

Релігія і атеїзм по-різному тлумачать перспективи людства. Релігійна ідеологія і організації обстоюють концепцію морального регресу. Вони поширюють версію про те, що людина, гріхозна за своєю суттю, схильна до постійного нехтування моральними нормами і що лише перші люди, створені богом Адам і Єва, не робили зло. Та відколи вони, підбурені дияволом, з’їли плід “дерева пізнання”, бог покарав їх і усіх нащадків, залишивши за людством схильність до зла. Тому колись настане “кінець світу”, грішники (більшість) будуть засуджені до пекельних мук, врятуються лише праведники (одиниці).

Науковий атеїзм, ґрунтуючись на висновках науки про безмежність світу в просторі й часі, вважає безпідставним есхатологію (релігійне вчення про “кінець світу”), заперечує антигуманний характер релігійного морального песимізму, що логічно випливає з твердження, начебто людство ніколи не зміниться на краще, а, навпаки, ставатиме гіршим. Науковий підхід і соціальна практика свідчать, що всі лиха людства є наслідком певних суспільних обставин. Будуть усунені останні – зникнуть і людські вади. Це можливе і реально в комуністичному суспільстві. Релігійні пророцтва загибелі усієї земної цивілізації через моральний регрес, віщування “кінця світу” безпідставні, людство не допустить самознищення, а вперто долатиме рубежі прогресу до світлого майбутнього.

Відмінні, протилежні позиції займають релігія і марксистський атеїзм також з конкретних проблем: про необхідність і свободу в моралі, в тлумаченні загальних і конкретних її категорій (добро і зло, обов'язок, честь, совість, суспільні інтереси, роль праці та ін.), а також простих норм людського буття (шанування батьків, підпорядкування особи колективові, вимога подружньої вірності, засудження крадіжок, лжесвідчень, заборона вбивства і т. д.), що конкретно і переконливо висвітлено в радянських виданнях. Підкреслимо принципові положення: релігія і гуманізм є несумісними; модернізм і пристосовництво суттєво не змінюють характеру позаісторичних, взаємовиключаючих релігійних етичних повчань; на їх місце марксизм висуває людяність, ненависть, за словами М.Горького, “до всього, що примушує страждати, до усіх, хто живе на стражданнях мільйонів людей”, подолання аскетизму, несумісного з природою й ідеалами людини, вільного і повного виявлення її сутнісних сил та здібностей.

Додамо й наступне. Релігія – єдиний світогляд, що сіє розбрат, збуджує ненависть серед людей. Науково-атеїстичний світогляд доводить свої переваги і правоту чисто теоретично, воює лише у відповідь на релігійну нетерпимість і агресивність. Атеїсти масово між собою не воюють. Ніхто ні з атеїстів, ні скептиків, ні агностиків не закликає знищувати інакомислячих, хоча може настирливо пропагувати свої переконання.

Оскільки за крилатим висловом істина – конкретна, наведу життєвський приклад. З дитинства мене оточували переважно люди чесні, мудрі, добрі. Я вдячний мамі, бабусі, дідам, тіткам, іншим рідним у селах Мала Мартинка і Лопушанка на Свалявщині, де народився і виріс, за те, що незважаючи на труднощі повоєнного лихоліття, вони в дитинстві не нав'язували мені релігійні погляди, не змушували ходити до церкви (у Малій Мартинці наша хата була поряд, а в Лопушанці її донедавна не було взагалі). То ж я не пригадую випадку особистої сповіді й причастя. Згадую підліткові дискусії з ними про бога і пов'язані з цим теми. В Тибавській семирічній школі, Мукачівському сільськогосподарському технікумі і Українському поліграфічному інституті(м. Львів) я жадібно засвоював знання, не відаючи довго, що таке атеїзм.

Згадую перших вчителів Адальберта Адальбертовича Поповича і Михайла Андрійовича Островку, класних керівників Дусинської і Тибавської неповно-середніх шкіл Миколу Миколайовича Ороса й

Івана Федоровича Іванчо, улюблених наставників по технікуму Мальвіну Яківну Годіну і Тамілу Гаврилівну Реут, Михайла Никифоровича Кашинського, Петра Миколайовича Захарова, армійських вчителів Станіслава Михайловича Волошенка, Георгія Івановича Шудренка – й не пригадую, щоб хтось із них питав мене про ставлення до релігії. Чи не тому я виріс вільнодумцем? А працюючи в Києві та Москві, став переконаним атеїстом. Радий долі, що мав там змогу працювати, спілкуватися, товаришувати з багатьма цікавими однодумцями, добрими, цільними і мужніми людьми. До наукових досліджень прилучили мене колишній офіцер-фронтвик Анатолій Олександрович Єришев, учасник вінницького підпілля Трофим Корнійович Кичко, визначитися з темою кандидатської дисертації посприяли педагог “від бога” Петро Іванович Косуха і академік Володимир Іларіонович Шинкарук. До ЦК ЛКСМУ мене рекомендував Володимир Панасович Зоц. Постійно радився і дружив із професором Володимиром Карловичем Танчером. У Москві моїм побратимом став Володимир Олександрович Саприкін. При кожній нагоді прагну поспілкуватися з академіком Олексієм Семеновичем Онищенком... Згадую їх майже щодня і не тому, що декого вже нема серед нас. Це природно, хоча П.І. Косуха пішов з життя передчасно (одразу після 60 його настиг жорстокий інфаркт). Забуваються деталі, а залишається в пам’яті головне, що було їм притаманне, окрім знань, – надзвичайна людяність, душевна щедрість і сила духу. З важкою недугою (онкозахворювання) боролись до останнього В.І. Шинкарук та В.П. Зоц. І сьогодні обстоює правду та істину В.О.Саприкін – людина з обмеженими фізичними, та невичерпними інтелектуальними можливостями. Можу назвати десятки, сотні прізвищ своїх наставників, колег та учнів, які були і залишаються послідовними атеїстами, у складні часи наклепів на атеїзм зберігають вірність засвоєним ідеалам, не поступаються принципами, викликаючи повагу і захоплення навіть у недругів та заздрісників, що “раптом” стали “набожними” і сьогодні нерідко виступають нашими опонентами. Важко їх судити, можна лише поспівчувати їм за безпринципність і пристосуванство, слабкість чи користоловство...

Доскону завдячуватиму названим вище і не згаданим багатьом іншим рідним і близьким людям за те, що допомогли мені засвоїти науково-матеріалістичний світогляд, атеїстичні переконання якого сприяли мені самореалізуватися, здолати колишні життєві труд-

нощі, без паніки і страху справлятися з нинішніми, готуватися до нових викликів неможливого часу.

Щемить серце від нещодавньої втрати – смерті Марка Євсійовича Добрускіна. Спілкувався з ним рідко, однак вплив на мене він справив великий. Подив і захоплення викликала його плідна праця до 103 року життя, в т.ч. публікації у журналі “Комуніст України”, періодичній пресі. Ставши у 20-х роках ХХ ст. на марксистсько-ленінські позиції, М.Є.Добрускін керувався ними в партійній, науково-педагогічній, управлінській, громадсько-політичній діяльності. Він є автором понад 300 наукових і публіцистичних праць, в тому числі 16 монографій. Після антиконституційної заборони Компартії України Марк Євсійович одним з перших поновив своє членство у відродженій КПУ, допомагав харківським комуністам перебудовувати ідеологічну роботу, налагодити ідейно-теоретичну підготовку. Серйозним доробком вченого на схилі літ виявилися проект Концептуальних засад політики нашої партії щодо релігії, церкви і атеїзму, монографія “Религия и атеизм на историческом перепутье: прошлое и современность”. Мене не перестає вражати не стільки довголіття, як проникливість, мудрість, принциповість вченого-комуніста, який кожним кроком свого життя доводив багатство атеїстичного світобачення і гуманізму моралі, вільної від релігії.

Водночас сумую від того, що лише товариш по перу Дмитро Михайлович Корецький, знаний журналіст і надзвичайно добра людина, невдовзі після 60 літ, з ряду причин, після роботи в редакції журналу “Людина і світ” опинився в одній з київських релігійних сект. Можемо лише поспівчувати йому...

А тішуся тим, що й сьогодні маю змогу бачитися, спілкуватися і радіти зустрічам з легендарним Євграфом Калениковичем Дулуманом. Після закінчення Московської духовної академії (м.Загорськ) він у 50-х роках м.с. працював викладачем духовної семінарії, однак світоглядні пошуки привели його до атеїзму. У зрілому віці вступив на філософський факультет Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, будучи студентом, став популярним лектором товариства “Знання”. Потім була аспірантура, захист кандидатської і докторської дисертацій, викладацька діяльність у вузах. І сьогодні, коли Є.К.Дулуману перевалило за 80 літ, він бадьорий професор, плідний автор, полум’яний борець за істину і правду. Принагідно завдячую йому за принципову рецензію на першу мо-

нографію “Благочестивий” іудаїзм і сіонізм, 1975 рік), сьогоднішні дискусії і допомогу, а головне – за принципову позицію Людини, Вченого і Борця з невіглаством.

А все ж, чому апологети релігії претендують на її монопольну роль в утвердженні високої моральності, разом з антикомуністами різних мастей звинувачують атеїзм і його послідовників у чисельних – мислимих і немислимих – гріхах та злочинах?

Окремі прихильники атеїзму роблять те саме відносно релігії, приписуючи їй вину за всі суспільні катаклізми. Отже, не все так просто і пряmlinійно. І ось чому.

У повсякденному житті люди керуються різними уявленнями, переконаннями, мотивами дій. Їхня свідомість, як правило, не однотонна – чорна або біла, а розмаїта! За однакових соціальних умов і мікросередовища вони мислять і діють по-різному. Неправомірно приписувати позитивні вчинки домінуючій релігійності, а негативні – безбожжю чи атеїзму або навпаки, бо на них впливає багато інших чинників. Однак на масовому рівні, як правило, спрацьовують комплексно науковий світогляд, висока моральна культура і вихованість, духовно вільна і соціально активна особистість. Такою в індивідуальному плані може бути кожен громадянин – як віруючий, так і атеїст. Багато залежить від конкретних обставин. Соціологічні дослідження і житейська практика підтверджують високу світоглядну толерантність українського народу. Більшість українців (68,4% опитаних) ставлення до людей “не їхніх” релігійних переконань визнали нейтральним, 24,7% – скоріш позитивним і лише 6,5% – негативним [див.: Украинское общество: от выборов до выборов. Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002 годов. К., 2002, с.52]. Тому надмірне акцентування громадської думки на світоглядних, в т. ч. конфесійних відмінностях, політично недоцільне і небезпечне.

Будучи реальними гуманістами, прихильники марксизму підтримують ті релігійні організації, для яких провідною цінністю є мир, життя на Землі, творення соціально справедливого суспільства, в якому вільно і гідно почуваються люди незалежно від расової, національної, світоглядної, політичної належності. Науковий атеїзм (теорія і практика) активно сприяє такому процесу.

Незважаючи на нормалізацію церковних відносин в СРСР у 70–80-ті роки минулого століття, антирадянські сили продовжували інтенсивно використовувати, точніше – безбожно експлуатува-

ти в своїх цілях становище релігії в нашій країні. Цю стратегію відверто висловив Майкл Бурдо – керівник англійського Кесстон-коледжу, що спеціалізувався на цій тематиці. Отримуючи у травні 1984 року від Маргарет Тетчер премію “За прогрес в релігії”, він заявив: “Кожний християнин повинен використовувати своє право протистояти тому, за що виступає комунізм, і кожний повинен бути антирадянщиком, оскільки термін “радянський” означає насильницьке нав’язування атеїзму, методичне знищення релігії і церкви”.

Кампанія на “захист релігійних свобод” в Україні та інших республіках Радянського Союзу не вщухала ні на мить, незважаючи ні на які позитивні зрушення в цій сфері. Сьогодні по-новому оцінюються численні документальні матеріали про співпрацю ідеологічних спецслужб країн Заходу в цьому напрямі, які об’єднувалися і координували свої ресурси і дії проти СРСР, методично підривали і розколювали соціальну єдність народу, вбивали клин між трудящими віруючими і невіруючими, силкувалися повернути на свій бік передусім інтелігенцію і молодь [див.: Мигович І.І. Реакційна суть клерикального націоналізму. К., 1984; Белов А.В. Клерикальный антикоммунизм. М., 1987 та ін. праці].

Враховуючи це, червневий (1983) Пленум ЦК КПРС висунув до партійних організацій вимогу рішуче прискіпати спроби надання релігійності антирадянської, націоналістичної спрямованості [Пленум Центрального Комітета КПСС, 14–15 юнія 1983 г. Стенографический отчет. М., 1983, с.37].

“Стає все очевиднішою релігійна орієнтація стратегії імперіалістичної реакції на дестабілізацію реального соціалізму, його духовно-моральної сфери”, – застерігав академік П.Федосєєв [газ. “Правда”, 1984, 10 січня].

Загальні контури такої стратегії окреслив у своїй книзі “Між двома світами” Збігнев Бжезинський. В її розділі “Ідеї та ідеали поза межами ідеології” він виступив за докорінну переорієнтацію духовних інтересів, норм, цінностей в соціалістичному суспільстві, витіснення його реального атеїстичного змісту абстрактними християнськими, а по суті буржуазними поглядами. Цей задум поспідовно втілювався капіталістичним Заходом і внутрішньою опозицією в ході боротьби за деідеологізацію, а фактично за переідеологізацію радянського суспільства в дусі відомої антикомуністичної доктрини Даллеса. Спираючись на багатомільярдні ін’єкції,

дипломатичні канали, можливості спецслужб, потужні ЗМІ, інші доступні засоби, вони десятиліттями робили свою брудну справу і добилися бажаного – тимчасової поразки реального соціалізму на Сході і в Центрі Європи.

Сьогодні буржуазно-клерикальні кола Заходу, не припиняючи психологічну війну, ллють крокодилячі сльози з приводу низької свідомості і слабкої активності віруючих в постсоціалістичних країнах, байдужості більшості населення до релігії та церков, масової “ностальгії” за радянськими часами. Наш співвітчизник й надалі подається чужими і догматичними апологетами релігії як об’єкт “бездуховний, позбавлений здатності мислити, деморалізований, аполітичний” (за М.Струве). Динаміку розвитку особистості в нашому суспільстві за соціалізму вони зображують як “зниження” духовних потреб та “елімінування моральних цінностей”. Однак повернення релігії на її колишні (дорадянські) позиції чомусь не спричинило духовно-моральне оздоровлення соціуму. До речі, йо-го не помітно і в країнах Заходу, де цей процес не переривався, набожність всіяко заохочується і залишається (бодай зовнішньо) ознакою благопристойності та лояльності. Загальновідомі типові факти про бездуховність капіталістичного суспільства, де панує культ споживання, індивідуалізму і конформізму.

Водночас після реставрації капіталізму в пострадянських республіках і релігійного буму очевидними виявляються втрати у духовній, моральній сфері. На цьому фоні виразнішими стають здобутки науково-атеїстичного світобачення. Адже більшість радянських людей сприймали дійсність і поводитися вільно, без примусової допомоги чи релігійних санкцій, на своїй праматірній землі творили поступово все краще, достойне життя собі, дітям та внукам.

Припиненням і образою попередніх та нинішнього (середнього і старшого) поколінь радянських людей виглядають сьогодні применшення й ігнорування їхніх творчих здобутків, досягнутих завдяки не традиційній набожності, а свідомій діяльності за соціалістичної доби. Хіба міг закріпачений і скутий оковами економічної експлуатації, політичного гніту й релігійної залежності народ здійснити Жовтневу революцію буремного 1917 року, витримати масовану навалу Антанти і вітчизняної реакції в громадянську війну, покінчити з гнобленням, захистити соціалістичні основи суспільного буття, спинити гітлерівське нашествя, за кілька років відновити зруйноване ним народне господарство України та інших

західних республік, проникнути в Космос, вийти на рівень найбільш розвинених держав світу? За всіма цими віхами вітчизняної історії – знання і зусилля, горе та радощі багатьох мільйонів людей різних народів, соціальних класів, вікових і світоглядних груп. Незалежно від конфесійної належності, вони брали участь у творенні більш цивілізованого за капіталізм суспільного буття, його захисті від антирадянських зазіхань, оновленні. І робили це не механічно, з примусу, а загалом поділяючи політику соціалістичної держави, в управлінській структурі якої головну функцію, згідно Конституції, до 1990 року відігравала партія комуністів і несла за це відповідальність перед громадянами.

Незліченні конкретні, переконливі, яскраві приклади творчої, гуманістичної діяльності звільнених від політичного і духовного диктату людей за соціалізму виступають контрастно в нинішніх суспільних умовах. З літератури, творів кіномистецтва, із спогадів і від живих зустрічей з представниками старшого покоління постають переважно Особистості – добрі, чесні, терпеливі, щирі, доброзичливі, безкорисливі, діяльні, творчі. Вони не вписуються у християнські чи мусульманські образи, що керуються трансцендентними стосовно людини цілями, спрямовуються надприродними силами й істотами, живуть надіями і в страхі перед невідомим по тойбічним існуванням.

Вимушені змиритися із неухильним послабленням впливу і статусу релігії, витісненням церковних інститутів з визначальних сфер суспільного життя, конфесійні ідеологи і служителі скрізь консолідують свої сили і позиції для формування нової стратегії і тактики протидії процесу секуляризації, поширення вільнодумства й атеїзму. При цьому, враховуючи політичну кон'юнктуру, допускають нездоланну суперечність, непослідовність і неузгодженість. Якщо на зорі Радянської влади, скажімо, православні ідеологи всіляко її заперечували, таврували, то згодом, після утвердження, стали акцентувати увагу на близькості християнських і соціалістичних цінностей; сьогодні знову їх відкидають. Аналогічної лінії дотримувався Ватикан. Ось як велася, наприклад, мова у папській енцикліці “Еклезіам суам” (1964 р.) періоду піднесення світової соціалістичної системи: “Ми бачимо ж, що атеїсти також керуються часом почуттями благородними, викликаними відразою до дріб'язковості й егоїзму стількох нинішніх соціальних кіл; ми бачимо, що вони цілком доречно запозичують з нашого Єван-

гелія прояви і навіть мову солідарності і співчуття людського: чи не настане день, коли нам буде дано привести до дійсних витоків їх, – до витоків християнських ці прояви моральних цінностей?” Одночасно Ватикан видавав шеститомну працю “Сучасний атеїзм”, проводив чисельні симпозиуми, конференції, цикли теле- і радіопередач і т. д., спрямовані на запобігання посиленню впливу науково-атеїстичного світогляду.

“Ми вже вступили в постхристиянську віру,” – журиться відомий католицький теолог Неш. А папа Іоанн-Павло II змушений був визнати: “...атеїзм стоїть в ряду величних явищ нашого часу і наступає на церкву з усіх боків: із Заходу й зі Сходу, з капіталістичних і соціалістичних країн, від світу культури і світу праці” [Зб. “Вопросы научного атеизма”, 1981, № 27, с.76].

У цьому році все прогресивне людство відзначає 200-ліття від дня народження наукового генія Чарльза Дарвіна. Його книгу “Походження видів шляхом природного відбору” з обґрунтованою теорією еволюції нарешті визнав і Ватикан. Глава папської ради з питань культури Жан Франко Равазі заявив, що ця теорія не суперечить біблійним оповідям про створення богом світу й людини. При цьому він стверджував, що еволюційні ідеї “притаманні” вченням Фоми Аквінського і Августина. Однак архієпископ Жан Равазі зауважив, що концепція розумного творення буде розглядатися не як загально прийнятна наукова теорія, а лише як... культурний феномен. До речі, папа Іван Павло II в 1996 році назвав еволюцію “більше ніж гіпотезою”. Отже, церква вимушено визнає наукові досягнення, одночасно дає їм звужене тлумачення, обмежує їх сферу і наполегливо продовжує нав’язувати релігійні погляди й уявлення.

Після тимчасової поразки соціалізму в ряді країн активізуються як критика діалектико-матеріалістичної ідеології, його колишньої політичної практики, так і пропагандистська, прозелітська діяльність на Сході. Дослідники виділяють посилення курсу реєвангелізації – повернення в лоно християнства не лише “заблудлих” у капіталістичному світі, але й об’єднання зусиль усіх конфесій в боротьбі проти атеїзму, включаючи... мусульманство, зрозуміло, на чолі з Ватиканом. Підтвердження цій тезі – створення уніатського собору на Лівому березі Дніпра, розгортання діяльності римо-католицьких єпархій в Російській Федерації, у Казахстані, Китаї та інших країнах Азії, Океанії, Африки. Адже в старій Європі і мо-

лодій Америці позиції Ватикану давно послабшали до символічного мінімуму.

Враховуючи мозаїчність, суперечливість сучасного процесу глобалізації, апологети релігії зміщують центр уваги і зусиль з світоглядних, політичних проблем на морально-етичні. На їхню думку, теологія повинна включатися у “перетворення людської самосвідомості, що відбувається у зовнішньому світі”. Теоретики різних дослідницьких і пропагандистських центрів враховують дегуманізацію капіталістичного суспільства, його невідворотну секуляризацію, об’єктивні труднощі в соціалістичній системі, екологічну небезпеку, інші негативні наслідки науково-технічної революції і тенденції глобалізації в XXI ст. I, звичайно, складну діалектику людського пізнання та життєдіяльності в переломні епохи. Нові суспільні реалії в колишніх соціалістичних країнах створили відмінні, до екстремальних умови в духовному житті їхнього населення, актуалізують моральні пошуки, суперечливі процеси і явища у розвитку особистості. З великими труднощами пов’язане пристосування до мінливих умов збереження в її структурі позитивних цінностей, створених за соціалізму, радикальна зміна орієнтацій, формування нової світоглядної культури [див.: Злобіна О.Г., Тихонович В.О. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. К., 1996]. У кризових умовах набуває зворотної дії марксистсько-ленінський закон про піднесення потреб у ході забезпечення нижчих, простих (вітальних) вищими, багатшими (соціальними, духовними). Їх збіднення, звуження до найнеобхідніших створює сприятливий ґрунт для примітивних, хибних форм індивідуальної свідомості і легких норм морального регулювання поведінки особи. Нерозуміння регресивних процесів і явищ суспільного буття спричиняє на масовому рівні рух індивіда від засвоєння загальнолюдських цінностей, класових інтересів до локальних, групових, особистісних, нез’ясованості дійсних причин кардинальної зміни соціальної дійсності та їх перспектив. В такій ситуації пошуки людиною мети своїх дій можуть в її свідомості виступати неадекватно, помилково. І світоглядні та моральні пошуки стають піддатливим для релігійного впливу. На цьому передбаченні ґрунтується концепція “латентної” (прихованої) релігійності невіруючого, притаманна йому, мовляв, органічно. Її сформулював стосовно сучасних умов папа Іоанн-Павло II в енцикліці “Редemptor hominis” так: “Христос певним чином поєдна-

ний з людиною, з кожною без винятку, навіть якщо остання і не усвідомлює цього”. Аналогічну думку висловлював Патріарх Московський і всієї Руси Кирило під час паломництва по Україні влітку 2009 року.

У працях теологів різних конфесій будь-який вияв моральних почуттів і вчинків пояснюється неминучістю “всевишнього воздаяния”. Таким чином все більше розширюються межі розуміння моральної автономії і претензії релігії на вирішальну роль в духовному житті секуляризованої людини. Така еволюція, з одного боку, є симптомом кризи релігії, а з другого – засвідчує прагнення церковників здобути в існуючій ситуації нові можливості і шляхи впливу, остаточного витіснення наукового атеїзму з суспільної свідомості. Мовляв, у його моральній потенції нема вже необхідності...

Слід зазначити, що окремі теологи і буржуазні політики, аналізуючи соціалістичне суспільство, приходили до його розуміння, давали позитивну оцінку окремим його аспектам (морального рівня) особистостям атеїстів [див.: Кичанова Инга. Светит путеводная звезда (нравственные ценности: атеистический потенциал). М., 1987]. Так, англійський пастор Ф. Кларк у книзі “Християни і марксисты” називав помилковою тезу про те, що “марксизм не надає значення духовному”. На підставі багатьох відвідин СРСР погодився з наступною думкою західного православного колеги: “Ради зробили багато такого, що нам, християнам на Заході, слід би зробити давним-давно [вказ. праця, с.203]. Далі підкріплює її посиленням на Євангеліє від Матфея [25], за яким справи щодо поліпшення тягот і страждань важливіші найвищих слів. “Етичним за самою своєю сутністю є мислення Маркса: історична місія пролетаріату і самовизволення робочого з метою більш повного втілення людини у суспільстві, яке не знає відчуження”, – такий висновок зробив Х.-М.Боніто в праці з такою ж назвою, як Ф.Кларка. Цей католицький автор високо оцінив також етичний зміст теорії і революційної діяльності В.І.Леніна, Р.Люксембург, інших послідовників Маркса. В комуністичній моралі він вважав головним гуманізм, реально любов до людини, солідарність. Зростаючий вплив і авторитет практичного захисту нашою країною у 80-ті роки загальнолюдських цінностей відзначали вчені і політики на чисельних міжнародних форумах (наприклад, Всесвітня конференція релігійних діячів за порятунок священного дару життя,

Москва; зустріч комуністів і католиків у Будапешті, міжнародний форум мусульманського духовенства в Баку, 1986 р. та ін.).

Буденна свідомість легше засвоює стереотипи, пов'язані з консервативно-патріархальною традицією. Їй важче сприймати багаті і складні духовні форми, до яких належать моральні цінності наукового атеїзму. Для їх засвоєння потрібна висока підготовленість, бажання, індивідуальна активність особи. Сприятли цьому покликана практична діяльність осередків КПУ.

Сьогодні у нас слабкі можливості для атеїстичної роботи. Бракує вмілих кадрів, сучасних методик, спрацьовує прорелігійна громадська думка, зберігаються антикомуністичні настрої через дискредитацію політики КПРС та Радянської держави щодо релігії і церков, відбувається збіднення духовних інтересів і загальної культури населення. Дається взнаки і відсутність новітніх досліджень в галузі наукового атеїзму, які б об'єктивно відображали стан і характер релігійності, особливості буденної свідомості різних соціальних груп, взаємодію етнічного і конфесійного чинників, вплив капіталістичної глобалізації на суспільні процеси тощо. Для такої діяльності потрібні ресурси, демократичні умови у суспільстві, врахування історичного досвіду, передбачення світових тенденцій.

Свобода – яка і для кого?

Історія людства – суворий літопис боротьби науки і богослов'я як діаметрально протилежних поглядів на природу, суспільство і людину. Чим вище розвивалась науково-філософська думка, вступаючи у суперечність з релігійними догмами, тим важчою ставала доля подвижників науки. Першими жертвами сваволі і насильства з боку властей були прогресивні античні мислителі. Так, філософу Сократу афінський суд виніс смертний вирок “за непошанування богів”. Звинувачений в атеїзмі Аристотель уник суду лише “добровільним” засланням. Від переслідувань за безбожжя втечами з Афін врятувались Протагор, Діагор і Анаксагор.

А що казати про Середньовіччя, коли довго і необмежено панували релігія та церква! За найменшу неповагу до них винних і підозрілих чекали в'язниці, катування, спалення на вогні. В Росії за погляди, які суперечили релігійним догмам, накладали анафему, засуджували на каторжні роботи або заслання до Сибіру.

Послаблення середньовічного релігійного гніту пов'язане з епохою Відродження, яку Ф.Енгельс охарактеризував як величезний прогресивний переворот, що зламав духовну диктатуру церкви, справив значний вплив на всі галузі культури, подальший розвиток вільнодумства. Буржуазні революції пройшли під гаслами свободи совісті, що розумілася тоді як можливість вільного вибору релігійної віри, дотримання пов'язаного з нею культу, усунення насильства з боку церкви та держави над совістю громадян.

Після перемоги Великого Жовтня розпочалося практичне розв'язання релігійного питання в Росії. В його основу було покладено принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви, яке забезпечувало свободу совісті і віросповідань. Уже в перші місяці Радянської влади уряд прийняв законодавчі акти про секуляризацію церковної землі нарівні з поміщицькими угіддями, про переведення системи освіти і виховання з духовного відомства до Народного комісаріату освіти. До державних органів від церкви перейшла реєстрація актів громадянського стану (народження, шлюб, розлучення, смерть). Було припинено державне фінансування церковних об'єднань. Такі ж реформи провів згідно з аналогічним декретом Тимчасовий робітничо-селянський уряд Украї-

ни. Вони відповідали тогочасній практиці буржуазно-демократичних держав.

Однак принцип свободи совісті передбачає не лише свободу віросповідання, а й вільнодумство, атеїзм. Тому Радянська влада надала громадянам також право вибору релігії, переходу з православ'я в інші конфесії, а невіруючим – право вільно поширювати свої погляди. Зрівнявши у правах перед законом усі релігійні об'єднання, Жовтень надав вільне відправлення культу усім без винятку церквам і сектам, які не визнавалися царизмом. Було відмінено релігійні присяги і клятви у суді, культові обряди і церемонії в державних установах.

Ці заходи не обмежували право церкви на вільне відправлення релігійних обрядів, а були спрямовані на секуляризацію суспільного життя. Трудящі підтримували націоналізацію церковного майна, оголошення його народним надбанням. Це було зумовлене не атеїстичною позицією нової влади, а необхідністю обмежити моральні можливості церкви, яка всіляко протидіяла становленню робітничо-селянської держави, підтримувала повалені експлуаторські класи і контрреволюційні сили із-за рубежу. Церковні ієрархи піддавали анафемі Радянську владу, а багато священників боролися проти неї в білогвардійських арміях Денікіна і Колчака, де за рахунок коштів православної церкви були створені і вели братовбивчу війну “полки Ісуса”, “полки Богородиці”, “полки святого Духа”. Ворожу діяльність вело також духовенство інших конфесій. Жоден державний лад не міг би терпіти таку діяльність. Опинившись не з власної волі у блокаді, Радянська влада чинила героїчний опір набагато переважаючим внутрішнім і зовнішнім ворогам. І не її вина, що серед них виявилися священники. До того ж, основні маси рядових віруючих підтримували не білогвардійців у рясах, а Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Звичайно, в екстремальних умовах громадянської війни і розгортання соціалістичних перетворень не обійшлося без перекосів і помилок. Було законодавчо закріплено обмеження церкви суто релігійними функціями. Хибною виявилася заборона благодійної, культурно-просвітницької, виробничо-господарської діяльності церкви. Як писав відомий український релігієзнавець М.Добрускін, “релігія не діставала справедливого розуміння як одна з рівноправних форм суспільної свідомості і важливий елемент національної культури, що відображає погляди і почуття мільйонів лю-

дей і заслуговує на повагу суспільства. В роки Радянської влади не існувало сприятливих умов для задоволення релігійних потреб віруючих і виконання своїх функцій церквою, що суперечило принципу свободи совісті” [Добрускин М. Религия и атеизм в свете марксизма-ленинизма: история и современность // Комуніст України, 2001, № 4, с.42].

Водночас інтенсивно, на державному рівні, однак однобічно велася атеїстична пропаганда, що зводилася не так до теоретичної полеміки з ненауковою ідеологією, як до боротьби із церквою. Вона була поширена у всіх видах навчальних закладів, наукових і культурно-освітніх установ, в засобах масової інформації, підтримувалося Радянською владою, Комуністичною партією як державна ідеологія. Антицерковна пропаганда культивувала негативне ставлення до релігії як “чужорідного тіла” в організмі держави, небезпечну політичну силу. В науково-атеїстичній роботі світоглядні особливості релігії переважно зводилися до одного її елементу – церкви і підкріплювались політичним аспектом. Недооцінювались прогресивний потенціал церкви у моральній і благодійній галузях, її значна підтримка населенням, історичний консерватизм і глибока живучість. Натомість прогнозувалося швидке відмирання релігії, штучно прискорювався цей процес – навіть тоді, як церква перестала бути небезпечною політичною силою.

Ситуація змінилася лише під час Великої Вітчизняної війни, коли для піднесення патріотичного духу і моральної сили народів СРСР, мобілізації ресурсів влада звернулася по допомогу і до релігійних організацій. Руська православна церква зробила вагомий внесок у перемогу над фашизмом. Враховуючи її зростаючий вплив на маси і стабілізуючу роль в суспільстві, сталінське керівництво вирішило поліпшити умови життя і діяльності церкви. Церква отримала можливість відкрити нові духовні навчальні заклади, видавати релігійну літературу, відновити багато храмів і монастирів.

В повоєнні десятиліття волонтаризм, адміністрування та інші перекоси в забезпеченні свободи совісті тривали, хоч і в менших масштабах та формах. Їх активне подолання почалося з середини 1960-х років.

СРСР і УРСР в середині 1970-х років підтримали міжнародні документи з прав людини і внесли відповідні зміни до законодавства. Було знято застарілі обмеження, пов’язані з майновим станом і гос-

подарською діяльністю церкви як юридичної особи. Демократичнішим став порядок реєстрації релігійних громад, розв'язання практичних питань їх діяльності місцевими органами влади. Науково-освітньою ставала атеїстична пропаганда. А в період “перебудови” відбувся радикальний перегляд політики Радянської держави щодо релігії і церкви, докорінно змінилася система їх взаємин. Так, церкві було повернуто багато споруд, створено умови для підготовки кадрів духовенства, розширено права релігійних громад, вони здобули широкі можливості для виконання соціальних функцій, екуменічних зв'язків, інформаційної діяльності.

Компартія України засудила помилки, допущені Радянською владою в минулому щодо релігії і церкви. У Декларації про позицію партії щодо релігії і церкви, прийнятій 20 жовтня 2001 року, говориться: “Компартії України нема чого приховувати від народу, якому вона служить та інтереси якого виражає. Ми чесні, принципові і послідовні в оцінках минулого і сьогодення, враховуємо всю складність і суперечливість історичних процесів. Православним християнам, віруючим інших конфесій принесено вибачення за страждання і знегоди, що випали на їхню долю в годину соціального катаклізму. Ми засуджуємо необґрунтовані політичні репресії проти духовенства, що мали місце в минулому, обмеження конституційних прав і свобод віруючих, руйнування святинь і храмів, що були невід'ємною часткою національної духовної культури народів України, і заявляємо: подібне не може і не повинне надалі повторитися” [Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005. К., 2005, с.509].

Цей крок схвально зустріли віруючі, духовенство і атеїсти. Ось що зазначив постійний член Синоду УПЦ митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел: “Як і всі священнослужителі й віруючі чада нашої Церкви, щиро ціную благонаміреність і подвижництво Петра Симоненка та його соратників. Бо якщо ми навіть різних світоглядів, то спільної крові. І я молю Господа нашого, аби не зламався він і його товариші спокусами мирських принад”. І додав: “Ми цінуємо здоровий, виважений підхід Симоненка до мирських і релігійних питань” [Митрополит Агафангел. Во имя мира, во имя блага человека. В кн. Петр Симоненко. Коммунисты и православие в Украине. К., 2002, с.5].

Оцінкою чесної, принципової діяльності Петра Симоненка і ряду інших діячів КПУ стало відзначення їх орденами св. Владимира, Іоанна Богослова та іншими високими нагородами церкви. Саме за патріотичну і високоморальну державницьку позицію і громадську діяльність їх удостоєно церковних відзнак, а не за світоглядні чи інші поступки, як вважають вітчизняні націонал-демократи. У відповідь таким людям Петро Симоненко нагадав, що “соціалістичні ідеї тотожні загальнолюдським і за природою своєю походять з християнства, кореняться в одвічному прагненні людини і людства добра, справедливості, рівності й братерства... Навіть моральний кодекс будівника комунізму розробляли з урахуванням ідей християнства” [Симоненко Петр. Государство, религия, народ и коммунисты. Сб. статей и интервью. К., 2005, с.7]. Отже, ставлення сучасної КПУ до релігії, церкви, віруючих – не зміна ідеології, а повернення до марксистсько-ленінських принципів і настанов.

З реставрацією капіталізму в Україні свобода совісті тлумачиться владою однобоко, лише як свобода релігійної діяльності. Більше того, для зміцнення своїх позицій, посилення своєї ролі у суспільстві релігійні організації інколи йдуть на грубі порушення чинного законодавства. “Гарячими” регіонами щодо цього в останні роки виявились Чернівецька, Вінницька, Закарпатська, деякі інші області. Точаться спори за культові споруди. Так, у Тернопільській області в 24 населених пунктах навколо їх використання триває протистояння між представниками Української греко-католицької церкви і Української православної церкви Київського патріархату. А в селі Рахманів Шумського району воно тривалий час спостерігається між представниками двох гілок православ’я. Такі ж прикрі факти мають місце у Вінниці, Чернігові, ряді сіл Львівської області. Подекуди (м. Київ, Крим, Івано-Франківська, Кіровоградська, Сумська області) в релігійних громадах напруга виникла на ґрунті земельних і майнових питань. У цих питаннях недопрацюють, звичайно, органи місцевої влади. Їх неправомірні, непослідовні дії релігійні організації ігнорують або ж використовують для ескалації напруги.

До сказаного вище додамо: релігійні організації отримали найширші, по суті необмежені можливості для свого функціонування і зміцнення в різноманітних галузях – редакційно-видавничій, навчально-виховній, культурно-освітній, господарській, виробничій,

благодійній, громадсько-політичній. Незмірно зріс простір їхньої діяльності, включаючи школу, соціальні заклади, армію, пенітенціарні установи. Та їм цього видається замало. А влада потурає таким зазіханням. До того ж, “раптом” набожними стали деякі вчорашні комуністи – керівники держави, політичні діячі, митці, які часто і позірно демонструють свою релігійність. Хоча не вміють правильно перехреститися, не знають тексту молитви “Отче наш”, не кажучи вже про дотримання біблійних заповідей і християнської моралі.

Всебічно підтримуючи авторитет і вплив церков на громадську думку, влада повсюдно виходить за межі законодавства, допускає і навіть заохочує їх втручання у суспільні, позаконфесійні справи. Так, релігійні церемонії, всупереч відокремленню церкви від держави, проводяться в загальногромадських місцях (на площах) і спорудах (у державних установах, на підприємствах, в навчальних закладах). Модним стало супроводжувати освяченням різноманітні громадянські події – відкриття нових шкіл, виробництв, фірм, проведення конкурсів, ярмарків, виставок, конференцій, спуск на воду суден, державні урочистості і т. д. Як і в царські часи, вони благословляються молитвою священика з окропленням об’єкта “святою” водою і т.п. культовими ритуалами, ігноруючи конфесійні особливості, світоглядне розмаїття, гідність і почуття атеїстів тощо.

Релігійні організації інколи втручаються в управління народним господарством. Деякі з них безпосередньо співпрацюють з фінансовими групами, що сприяли поглибленню триваючої економічної кризи в Україні. Так, міністр внутрішніх справ заявляв про причетність церкви “Посольство боже” до діяльності компанії King’s Capital, яку змушений був перевіряти Держдепартамент МВС по боротьбі з економічними злочинами [див. газ. “2000”, №49, 5.12.08].

Останніми роками вулицями наших міст і в робочий час прогулюються маси людей. Деякі з них, по-сучасному одягнені, чомно зупиняють перехожих, що впали в око. Але не для подаяння – одному запропонують біблійний часопис, другому – рекламний проспект, третьому – дрібний товар майже за безцінь... Головне – познайомитись і завести розмову. Починається вона, як правило, зі співчуття, потім – порада прилучитися до релігійних істин, а завершується діловою пропозицією щодо мирського буття (продати то-

вар, взяти участь у розіграші, зайнятися вигідною справою тощо). Подібні зустрічі не випадкові і свідчать про все ширшу участь протестантських організацій, інших новітніх релігійних течій у “сітьовому маркетингу”. Юридичне породження нинішнього капіталізму – фінансові піраміди – є не чим іншим, як “різновидом похристиянських сект, агресивними комерційними культами (без релігійної компоненти)” [див.: Корнелія Руслик// Газ. “Правозахист”, м. Ужгород, 2009, №3, 3 лютого]. Особи, що на вулиці чи під дверима квартири надурно пропонують прохожим “благочестиві” видання, – не звичайні сектанти. Отримана ними інформація згодом стає джерелом “лотерей”, розіграшів і т.п. способів залучення прихильників і ошукування довірливих людей. Експерти стверджують: “оброблені” таким чином особи потрапляють у стійку психологічну залежність. За своїми методами впливу новітні місіонери (і водночас комівояжери) перевершують баптистів, мормонів та інших попередників. Релігійні пошуки при цьому органічно поєднуються з бізнесом шахрайського типу. Міжнародні сітьові корпорації (“Оріфлейм”, “Ейвон”, “Емвей” і т.ін.) розширюють таким шляхом мережу споживачів своєї сумнівної продукції. А віруючі мимоволі опиняються ділерами, що цілком віддаються гонитві за бонусами (нараховуються за кожного залученого), потрапляють у цілковиту залежність від такого псевдобізнесу. Прибутки його учасників залежать від заманювання в систему нових людей будь-яким способом. Довірливих змушують зачувати релігійні тексти, одночасно навіюють їм картинки-символи віртуального благополуччя (лімузини, яхти, котеджі і т.д.). При цьому активно використовуються всілякі форми розпалювання азарту, ігор, віри в чудеса...

Кампанії такого “сітьового маркетингу” діють на основі “підключення” все нових учасників, кругової поруки, зміни гасел і т.п. Це – їх основний бізнес, а головний товар – люди. Рядовий поширювач зобов’язаний постійно займатися вербуванням, бо його дохід залежить від кількості залучених в мережу. Так формуються і функціонують ці своєрідні фінансові піраміди. Проста (на перший погляд, добровільна) система відбору в населення грошей доводиться до абсурду. Підчеплений на гачок під релігійним приводом індивід повинен сплатити вступний внесок, придбати якийсь товар (побутову техніку, інструмент, ліки), оформити вигідну страховку, турпутівку і т.д., нав’язати їм іншим (родичам, знайо-

ним, випадковим) людям і отримати за це комісійні. Економічна і психологічна залежність веде до того, що залучений до мережі віднині має витратити час, сили, кошти, вміння на подальшу “розбудову бізнесу”: вести численні телефонні розмови, шукати вуличні зустрічі, робити поквартирні обходи, презентації товарів на вокзалах, інших людних місцях, пропонувати аудіо-візуальні сеанси, посібники, шукати нові способи залучення клієнтів. Крім того, доводиться проходити семінари, тренінги, інструктажі, більше того – хитрувати, лукавити, брати борги, виправдовуватися перед рідними, зраджувати ошуканих, врешті-решт втрачати гідність і честь.

“Бізнес” сітьових квазі-сект, справедливо вважає їх дослідник Л. Туровська, – це невидимий потік грошей тисяч наївних, обдурених новачків до небагатьох інспіраторів пірамід, що опинилися на їх вершині і наживаються подібним шахрайським способом. “Сітьовики” постійно, скрізь зайняті тільки одним: пошуком нових клієнтів і матеріально-фінансових надходжень. Для цієї корисливої мети використовуються релігійні гасла, довірливість, пристрасті, ореол романтичності, ризику, хобі, кмітливості людей, а також жадібність, алкогольна залежність, фізичні обмеження, паління та інші шкідливі звички. Така діяльність неокультів деструктивна і згубна не лише для матеріального благополуччя і психічного здоров’я громадян, особливо молоді, але й для економічної та національної безпеки країни.

У процесі капіталізації в країні формується “ринок релігійних послуг”, далеких від духовного призначення. Переважаючому в Україні православ’ю загалом чужа філософія споживацтва, пов’язана з культом користоловства і наживи. Тому воно поступово витісняється релігійними угрупованнями, для яких меркантильне благополуччя є зовнішнім виявом “богоугодності” й “богообраності”. В сучасній протестантській думці цей напрям відомий як “Євангеліє добробуту” чи “теологія процвітання”. Користуючись ліберальним законодавством і політичним хаосом в Україні, через відкриті для Заходу кордони сюди останніми десятиліттями із-за рубежу хлинули проповідники лжехристиянства і псевдорелігій. Одні з них оформились і діють легально, другі балансують між законом і криміналом, треті міняють вивіски і т.д. В духовному просторі країни утверджуються, зокрема, “Асоціація Святого духа за об’єднання світового християнства” (“Церква Муна”), “новоапосто-

льська церква”, “церква Христа”, “церква сайєнтології”, “Хаббарда”, “церква святих останніх днів” (мормонів), “Міжнародне товариства свідомості Крішні”, “Аум Сінріке”, “трансцендентальна медитація”, різні напрями вчень “Нової доли”, “Ери Водолія” тощо [див.: Євген Свалявський. Санджей Аделаджа. Благовісник всезагального щастя... // Газ. “Новинка”, Ужг., 2009, № 4, 10 лютого].

В пресі багато мовилося, зокрема, про С.Аделаджу, громадянина Нігерії, що розгорнув у Києві діяльність християнської общини “Посольство благословенного царства Божого для всіх народів” (у минулому церква “Слово віри”), на яку активно спирається одіозний мер-політик Л.Черновецький. За Нігерією закріпилася назва “королівство наркобаронів”, продажних чиновників і сексуальних рабінь для Європи. Найбільша за кількістю населення в Африці, ця країна є найбільш бідною в світі. Крім іншого, її знесило тривала релігійна війна між місцевими християнами і мусульманами; тут досі застосовують найжорстокіші (аж до смертної кари) норми шаріату. Однак її кумир чомусь вирішив ошчасливити проповідями “теології процвітання” не смаглявих співвітчизників, а блідолицих слов’ян.

Не будемо акцентувати увагу на тому, що виходець із злиденної Нігерії Сандей їздить по Києву на розкішних автомобілях, одягається в дорогі костюми, тусується з Віктором Павликом, Катериною Бужинською й іншими естрадними зірками, дружить із мультимільонером Леонідом Черновецьким, а бідних віруючих українців закликає до поміркованості, терпіння – новоявлений апостол займається і суто мирською політикою. Очолюване ним “Посольство Боже” брало активну участь у “помаранчевому путчі” на столичному майдані. 1 грудня 2004 року авторові цих рядків довелося бачити організований вказаною сектою “Марш правди і єдності”. З кульками помаранчевого кольору та апельсинами її прихильники скандували по Хрещатику “Бог прийшов на Україну”, “З нами Бог і нас не подолати”, “Ющенко – народний президент”. Чи не тому вони так вільно тепер почувуються в Україні, де їхні ряди вже налічують понад 26 тис. чоловік?

Діють новітні культути не завжди по-християнськи. В своїх місіонерсько-політичних намірах їх лідери не гребують нічим, а то й вдаються до погроз на адресу неслухняних одновірців і опонентів, які наважуються на критику.

Відкриваючи шлях сектам усіх мастей, нинішня влада України демонструє свою прихильність ідеалам релігійної терпимості та плюралізму, не враховуючи того, що керівництво розвинутих європейських держав у себе активно бореться з їх засиллям і деструктивною діяльністю. В нашій країні їхня пропаганда підриває традиційний уклад життя, що склався під значним впливом православної церкви, порушує і без того хитку духовно-моральну атмосферу, загрожує формуванню національної самосвідомості і культурної ідентичності.

Нерідко заїжджі місіонери доволі успішно йдуть дорогами фюрера Третього рейху. Професор Каліфорнійського університету Гордон Мелтон вважає, що фундаменталістські протестантські секти знаходяться у вигіднішому становищі порівняно з православною церквою, бо краще організовані, використовують сучасні досягнення науки і техніки. Лише їх американські об'єднання намічали відкрити у 2000 році 200 тис. своїх громад на пострадянському просторі, щоб витіснити тут традиційне православ'я. Добре вишколені їхні представники активно працюють в усіх регіонах України, особливо західних. Від привітання й звичних американських посмішок швидко не залишається й сліду. Далі діють безпардонно, силоміць лізуть у квартири і родини зі своєю літературою, бесідами і пропозиціями.

Свого часу Адольф Гітлер стверджував: “Я знаю секрет, як знищити творче начало великих народів. Слід добитися одного: щоб у кожному домі була своя віра”. Подібно сьогодні ведуть психологічну війну проти людства спецслужби і пропагандистські центри США. Прагнучи до створення “нового світового порядку” під своєю егідою, вони експортують у країни Європи неопротестантські духовні цінності, деструктивні культури. Не випадково 5 лютого 1992 року ПАРЄ ухвалила спеціальні Рекомендації (№ 1178), у яких закликала держави – члени Ради Європи вжити низку заходів, спрямованих на обмеження діяльності сект. У Німеччині, Фінляндії Церква сайєнтології, наприклад, визнана комерційною організацією, але тільки не релігійною общиною. У Греції вона цілком заборонена. У Швейцарії неетичні обманні методи сектантського вірування вважаються карним злочином. Уряди Бельгії, Франції, інших західних країн прийняли законодавчі акти, створили спеціальні органи з вивчення, попередження і припинення діяльності сектантських течій, що обмежують права і свободи громадян. Ха-

ризматичний рух виник у США і звідти лавиноподібно поширюється по світу. Його учасники заперечують усі інші християнські конфесії як “зіпсовані” і хибні. До цієї категорії відносять і православну церкву, яка начебто сповідує “неповне Євангеліє”, до того ж наповнене “людськими традиціями і забобонами”. Щоб виправити таке становище, згадуваний “апостол” “Посольства Божого” Сандей Аделаджі пішов на створення маргінальної псевдоцерковної структури під гучною назвою “Українська реформована православна церква Христа Спасителя”. Чому так піклуються про духовність українських громадян західні місіонери? Невже їм нічого робити вдома? Чим, урешті-решт, завинило і заважає їм православ’я та інші традиційні для українців вірування? Відповіді на ці прості запитання після сказаного не потребують додаткових пояснень.

Скрізь грубо порушується Закон України “Про свободу совісті і релігійні організації” (1991 р.) щодо гарантування атеїстичної діяльності, поширення атеїстичних переконань. Газети і журнали, радіо- і телепередачі переповнені релігійно-церковними матеріалами вслякого характеру, від інформаційно нейтральних, толерантних до войовничо-мракобісних, спрямованих не лише на дорослих, а й на дітей. Богослужіння, відверті релігійно-апологетичні настанови навіюються через начебто світську хроніку (церемонії з участю президента, парламентські події, публічні інтерв’ю державних службовців, загальнодержавні свята, вибори тощо), проводяться з участю не лише вітчизняних церковників, а й зарубіжних релігійних проповідників, в офіційних ЗМІ, через різні канали – приватні, комерційні, громадські, державні. А останні фінансуються різними платниками податків. В усьому очевидні прямі порушення Закону про свободу совісті – економічні, політичні, етичні. Адже настирливе нав’язування релігійних ідей певного напрямку різноконфесійній аудиторії і невіруючим обмежує громадянські права, ображає людську гідність і почуття.

Далі. Через державні ЗМІ вже не практикуються науково-популярні виступи, зате широко мусуються вигадки, нісенітниця, містика. Закрито будинки атеїзму, водночас створюються такі заклади, які пропагують релігію і культову культуру. Замість колишнього товариства “Знання” (нерідко на створеній ним базі) діють релігійно-просвітницькі об’єднання (товариства, фонди, місії, інститути). У вузах давно відмінено курс “Основи наукового атеїзму”. Уже не видається науково-атеїстична література. Журнал “Людина

і світ” перестав регулярно виходити. Припинено теоретичні дослідження проблем формування науково-матеріалістичного світогляду. Створене в 1991 році відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, всупереч вільнодумній творчості Г.Сковороди, чие ім'я присвоєно цьому центру, зосередилось на перекрученнях і критиці наукового атеїзму та апологетиці релігії.

Ось лише деякі результати їхньої бурхливої замовної діяльності: 10-томна “Історія релігій в Україні”, серія брошур “Бібліотечка конфесій в Україні”, щорічник “Релігійна свобода”, щомісячна “Релігійна панорама”, десятки захищених дисертацій з релігійної тематики, регулярні “Літні школи релігійної толерантності для молоді”, не кажучи вже про симпозиуми, конференції, “круглі столи” та інші численні акції суто прорелігійного спрямування, далекого від світоглядного плюралізму, свободи совісті, гуманістичних, демократичних традицій, актуальних і перспективних запитів українського суспільства, що прагне бути вільним від політичного та духовного диктату, цивілізованим і розвиненим.

До зазначеного відділення додаймо десятки вузівських кафедр релігієзнавства, культурології, політології, народознавства та інших суспільних наук, що займаються розробкою теоретичних засад викоренення соціалістичної ідеології і моралі, поширенням релігійності, націоналізму, іншими напрямками псевдонаукового обґрунтування експлуататорського суспільного ладу в Україні. Щонайменший крок від цього курсу чи спробу об'єктивної оцінки якогось явища запопадливі колеги-науковці і журналісти таврують як національну зраду і цькують їх авторів, звалюють на них усю провину за те, що Україна сьогодні перетворилась в “полігон, на якому випробують сучасні політико-психологічні технології”. Як вважає одна з “вільних” журналісток, “страхотливий досвід воєнного атеїзму досі не усвідомлений суспільством”. Отже, назад, у Середньовіччя. І це на сторінках видання, що претендує на прогресивність! [докл. див.: Ярослава Музиченко. Віра в атеїзм // Україна молода, 2007, 17 липня]. І соромно, і боляче за таких “захисників” духовності хворого українського соціуму...

Антиатеїзм в нашій країні став домінуючою рисою державної ідеології, що суперечить ст. 15 Конституції України, яка забороняє таку монополію.

Підтримка богословських досліджень, перекручення і шельмування наукового атеїзму, насадження релігійності, містики, об-

скурантизму суперечать законам “Про свободу совісті”, “Про освіту” та іншим основоположним правовим документам. Адже вони забороняють будь-які обмеження на проведення наукових досліджень, на пропаганду їх результатів. У вітчизняному законодавстві підкреслено світський (цивільний, мирський), науковий характер освіти (ст.5 Закону “Про освіту”), навчально-виховний процес має бути вільним від втручання релігійних організацій (ст.7), державні навчально-виховні заклади повинні будувати свою діяльність на наукових засадах. Але робиться все навпаки. Всупереч законодавству, під інтенсивним тиском церкви у школах Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині та почасти в інших регіонах під виглядом “Християнської етики” фактично запроваджено вивчення релігії. Все це завдає удару по фундаменту шкільної освіти – науковому світогляду, без якого неможливо підготувати освічених людей, здатних засвоїти і використовувати достовірні знання.

Сьогодні в Україні атеїстам не загрожують ні в’язниця, ні смертна кара, ні вигнання. Існування атеїзму декларується законодавством. Однак реально після 1991 року цю форму суспільної свідомості і практики позбавлено усіх прав і функцій, витіснено з освіти, виховання, культури. На догоду церкві і в політичних інтересах доморощених експлуататорів можновладці нав’язують релігійність населенню і витісняють з усіх сфер духовної культури науковий атеїзм. Його прихильників за останні десятиліття влада і церкви перетворюють на неповноцінних членів соціуму, громадян другого сорту, небажаних (“нон грата”) і небезпечних осіб. Атеїсти у “демократичній” Україні не мають елементарних умов для захисту і поширення своїх наукових поглядів і світоглядних переконань.

Основні напрями сучасної релігійної пропаганди, за нашими спостереженнями, є такими:

– масована дискредитація політики КПРС і Радянської держави в релігійному питанні, як нібито антигуманної, репресивної. (До речі, проти неї не виступали, а навіть схвалювали її тодішні провідні діячі православ’я та інших конфесій);

– огульні звинувачення атеїзму і його прихильників в “аморальності”, мовляв, “якщо нема Бога, то все дозволено”. Звідси – претензії церкви на монополію у вихованні людей, особливо дітей та молоді;

– вип’ячування етнотворчих і державницьких заслуг церкви перед країнами і народами, критика інтернаціоналістської по суті природи наукового атеїзму;

– модернізація і пристосування релігійних доктрин і культу до сучасності, новітнє тлумачення “священного письма”, ототожнення релігійних і народних традицій;

– залякування віруючих, байдужих до релігії, атеїстів глобальними проблемами, можливими катаклізмами;

– спекуляції на труднощах наукового пізнання, особливостях людської психіки.

У розвинених країнах огульна критика наукового атеїзму не сприймається мислячими, неупередженими людьми, навпаки – вважається ознакою поганого тону. Нашим політикам і урядовцям варто запозичувати західний досвід, зокрема позитивне ставлення до вільнодумства, здавна притаманне США, де суворо дотримуються принципів відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Сьогодні атеїзм, його ідеї і установки на Заході майже ніде не зазнають серйозних обмежень, хоч там держава всіляко підтримує релігію та церкву.

Показово і те, що в розвинених країнах, на відміну від СНД, секуляризм і атеїзм перебувають на піднесенні, а вплив релігії падає. Так, у США серед вчених понад 70% є невіруючими. Папа римський Іоанн Павло II у 1999 році з прикрістю відзначав, що атеїзм став у ряд “величних явищ” нашої доби. Міжнародний гуманістичний і атеїстичний союз (одна з впливових громадських організацій Заходу) має свої філії у 30 країнах, в яких беруть участь багато вчених, філософів, діячів культури, студентів. Як вважає її керівник американський філософ Пол Курц, “на Заході нині здійснюється гуманістична революція, пов’язана з секуляризацією суспільства, із торжеством наукового знання як головної опори глобальної етики світового співтовариства, що формується. Роль релігії все більше падає” [Вопросы философии, 1988, № 7].

За повідомленнями преси, атеїсти США, діючи в межах американської Конституції, вимагають змінити текст клятви Президента. 11 різних організацій цього спрямування звернулися до окружного суду з вимогою вилучити із неї всі релігійні терміни і фразу “Хай допоможе мені Бог!”. Пропонується також відмова від молитов до і після інаугурації. І це не винятковий випадок. Адже більшість американців вважають якусь конкретну релігію неоптимальною у своєму повсякденному житті. Близько половини з них згодні з думкою “У наші дні християнство втратило ключ до людських сердець”. А найголовнішим у релігії вважають моральні судження [див.: Релігійна панорама. К., 2009, №2, с.15]. У Великобританії

танії, наприклад, ініційоване питання про позбавлення статусу державної англіканської церкви, світським главою якої вважається королева; в Бельгії багато католицьких храмів закриваються через брак священників, віруючих і коштів на їх утримання. Подібні повідомлення з колишніх християнських країн природні й симптоматичні. Все більше населення світу усвідомлює переваги й необхідність свободи совісті, наукових знань, морального релятивізму.

Проте правлячі кола західних країн продовжують використовувати релігійні організації в політичних цілях. У сучасному глобалізованому світі під проводом США триває “холодна”, інформаційна війна, спрямована на утвердження євроатлантичних інтересів та цінностей. Виступаючи у жовтні 2008 р. на міжнародній конференції “Спільний світ: прогрес через різноманіття”, президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв сказав: “Міжнародна політика стала характеризуватися “ідеологією страху”... Людям знову, як і в часи Середньовіччя, намагаються нав’язати ідеї, що мусульмани – це загроза західній цивілізації, а християнський світ одержимий виключно жаждою неоколоніального реваншу... За нинішніх умов конче важливо не допустити розмежування світу за цивілізаційною, культурною і релігійною ознаками, треба усвідомлювати необхідність єдності перед лицем спільних загроз людству” [Див. ст.: Дмитрий Скворцов. Астана собирает соперников // Газ. “2000”, № 43 за 24.10.08].

У світлі сучасних міжнародних і внутрішніх реалій нашої країни слід докорінно переглянути вкорінене останніми десятиліттями цілком необґрунтоване негативне ставлення до атеїзму і його послідовників, забезпечити не удавану, декларативну, а дійсну свободу совісті. Триваюче судилище цього пласту культури треба припинити як прикру сторінку новітньої історії, повернути йому відібрані (і тут прихватизація) передбачені законодавством права і функції, що відповідають духовним потребам населення, національним інтересам України.

Звісно, філософські розходження між релігією і наукою не можуть бути подолані, це нереальне завдання. Однак, залишаючись полемістами у сфері пізнання світу, прихильники релігії і атеїзму є союзниками в інших галузях суспільного життя. У них багато однакових насущних інтересів та проблем, які для свого розв’язання потребують взаємної поваги і співпраці світських та церковних організацій, державних, громадських діячів, широких кіл трудя-

щих. Насамперед конче важлива спільна боротьба проти експлуатації, бідності, корупції, злочинності, наркоманії, алкоголізму, проституції та інших соціальних лих і аморальності, що набули широкого і небезпечного поширення в українському суспільстві.

Ми, сучасні атеїсти, з розумінням і повагою ставимось до релігії та церков, шануємо почуття віруючих. Природно і закономірно розраховуємо на таке ж ставлення до себе. Наші відносини повинні бути цивілізованими, толерантними, вільними від підозр, войовничості та образ. У нас одна Вітчизна, одна доля, одні надії й сподівання. З думкою про краще, гідне майбутнє варто жити і діяти усім свідомим і чесним громадянам України. Прямуймо до нього на крилах знань, справедливості і добра. А сил і натхнення додадуть нам гуманні комуністичні ідеали, серед яких – висока культура, науковий світогляд, соціальна активність і справедливість.

НІХТО НЕ ДАСТЬ НАМ ПОРЯТУНКУ... (Замість післямови)

От і наблизилась до завершення, шановний читачу, наша непроста, але відверта розмова. Як і належить, коротко підсумуймо її, зробімо з неї висновки, узагальнення. Уроки, вибір робити кожному самостійно. Не нав'язуючи своїх думок, висловимо хіба що загальні принципові міркування. Щоб вірно оцінити будь-яке суттєве світоглядне чи політичне явище, підходити до нього треба конкретно-історично, діалектично, принципово. Що це означає стосовно релігії та атеїзму? Насамперед з'ясування того, коли, як і чому вони виникли, які фази пройшли, чим є сьогодні, яка їхня перспектива. Відомо, що в природі немає нічого вічного, як і нема абсолютної істини – все залежить від часу, конкретних суспільних умов. Міняються як погляди людей, так і їхні потреби, орієнтації, можливості, способи здійснення. Наша історія сягає в глибину сотень тисяч літ. Релігійний світогляд, як вказувалося, почав формуватися десь 20–15 тисяч років тому; йому передував і сприяв міфологічний світогляд. Одночасно розвивалися наукові, нерелігійні, мирські буденні уявлення.

Зрозуміти цей довготривалий, складний, суперечливий процес дозволяє діалектичний підхід. Він учить аналізу того, як і чому виникло те чи інше явище, як співвідносяться у ньому об'єктивні умови і суб'єктивні чинники, що становить його зміст, а що форму, через які механізми воно функціонує і т.д.

Тому, перш ніж оцінювати конкретний прояв сучасної релігійності, слід підійти до нього саме у розвитку (ретроспективно), з'ясувати головне, визначальне і часткове, похідне, їх місце і роль в цій світоглядній системі і навколишній дійсності. При цьому враховувати, що релігійний комплекс складається з багатьох підсистем, елементів (ідеологія, вірування, психологія, інститути і організації, культ, служителі і рядові вірники). І неправомірно розглядати якийсь ізольовано, один абсолютизувати, а інші нехтувати, з окремого факту робити широкі узагальнення і т.п. До того ж ці елементи, як ми бачили, виконують не лише сакральні, але й світські, некультові функції. Нарешті, – і це головне – оцінювати

релігію треба об'єктивно, неупереджено. Як і в будь-якому явищі, в ній співіснують позитивний і негативний аспекти. Головне – в конкретних питаннях з'ясувати співвідношення між ними, виділяти домінуючий. А критерієм у цих нелегких пошуках повинен служити пріоритет загальнолюдських цінностей (гуманізм, справедливість, свобода тощо), суспільна значимість, прогресивна спрямованість. Важливо також всіляко уникати догматизму, ідеологічної зашореності, суб'єктивної категоричності.

В чому це найчастіше виявляється? З одного боку в тенденції, яку можна назвати **ідеологічним опортунізмом**. Зовнішні, формальні зміни в релігійному комплексі, пристосовництво церков до науково-технічного прогресу і нових суспільних реалій, зміщення ними акцентів у моральну площину, прагматизм людей у кризових умовах, люмпенізація великої частини населення ведуть до того, що навіть деякі комуністи втрачають класові орієнтири, починають займати нейтральну, примиренську позицію в світоглядних, ідеологічних питаннях. У партійних виданнях замовчується, часом ігнорується революційна спрямованість комуністичного вчення, його антицерковний, атеїстичний зміст. Спроби “осучаснення” марксистсько-ленінської теорії доходять до переоцінки в бік перебільшення ролі православної церкви у поширенні освіти, збереженні народних традицій, суспільному розвитку слов'янських народів. При цьому не враховується очевидний факт: у багатомісячній історії нема документів про те, щоб офіційна РПЦ захищала трудящих від масових злиднів, непомірної експлуатації, свавілля панівних класів і т. д. Саме тому О.І.Герцен, інші революційні демократи так часто висловлювали своє обурення і гнів злочинною байдужістю, егоїзмом священнослужителів. Більше того, православна церква в Російській імперії завжди служила опорою експлуататорських класів, які у відповідь придушували щонайменші виступи проти неї. Подібне становище й сьогодні. Почитаймо релігійні видання, послухаймо проповіді священників, проаналізуємо святкові послання ієрархів – у них не знаходимо осуду кланово-олігархічного режиму, ненаситної жадоби капіталістів до багатств, співчуття пригнобленим трудящим. Ось як оцінюється, наприклад, ситуація в останньому різдвяному зверненні предстоятеля УПЦ до віруючих: “Сьогодні... наше суспільство переймається житейськими земними турботами..., воно пройняте занепокоєнням і цілковито поринуло у боротьбу в пошуках кращого завтрашнього дня...”

“Суєтності” і турботам повсякденності пропонується, як вихід, відчуті “дитячу радість і блаженний світ”, глибоке смирення та інші Христові повчання.

І знову традиційний заклик до згорьованих віруючих українців: “Відкинемо нині земні турботи та хвилювання і прислухаймося до голосів Ангелів, які сповіщають світові істинну, небувалу радість. Це благовістя принесло надзвичайну духовну радість усьому створінню, тому що сьогодні нам дароване здійснення спасіння, яке праотці протягом багатьох поколінь з нетерпінням очікували, пророки провіщали, і праведники сподівалися бачити. Яка ж радість для нас, і яким має бути наше торжество!..” [див.: газ.: “Комуніст”, № 105 за 31.12.08].

До такої ідеалізації нинішніх жахливих українських реалій не опускаються навіть керівництво уряду і президент з помаранчевими “любими друзями”!

Як і сто років тому назад, владні сили всіляко підтримують церкву за те, що вона присипляє людей, закликає їх змиритися зі своїм принизливим економічним і соціальним становищем. Сьогодні знов актуальні наступні слова В.І.Леніна: “ Того, хто все життя працює і відчуває нужду, релігія вчить смиренню і терпінню...”

Дух Біблії та інших священних книг залишається незмінним, у їхніх повчаннях і вимогах чуємо: ” раби, в усьому коріться панам вашим у плоті..., від душі, боячись Бога” [Кол. III, 22], робіть це “зо страхом і тремтінням, у простоті серця вашого, як Христу” [Ефес., VI, 5]; “будь-яка душа хай буде покірною вищим властям, бо нема влади не від Бога” [Рим., XIII, 1]. Ці та інші новозавітні вказівки нам, комуністам, не слід ігнорувати, забувати, переймаючи опортуністично-примиренське ставлення до релігійної ідеології, від якого недалеко до богошукацтва й богобудівництва.

В світогляді віруючого домінують міфічні уявлення, а його психологія налаштована містично. Сьогоднішні біди не усвідомлюються належним чином, вони здаються неминучими, незмінними, мовляв, нічого не зробиш, все у цьому світі з божого веління. Релігійність – одна з причин низької політичної культури і соціальної активності українців. А серед чисельних функцій церков головною залишається апологетика, виправдання несправедливих капіталістичних відносин, що склалися в суспільстві. На наше переконання те, що маємо, – незмірно велика ціна за колишні втрати релігійних організацій і нинішні їх привілеї.

З другого боку, неприйнятна і небезпечна **лівацько-анархістська позиція**, що зводиться до негайного усунення релігії будь-якими засобами. Свого часу, не розуміючи суть марксистсько-ленінської тактики в цьому питанні, прихильники вказаної точки зору [Л.-О. Бланк, Є.Дюринг, М.Бакунін та ін.] висували гасло негайної, тотальної “війни” з релігією. При цьому не враховували, що вона в тогочасному суспільстві зберігала величезний вплив на свідомість трудящих, віруючі в ньому становили більшість й антиклерикальна боротьба відвертала б їх від участі в революційному русі. Сьогодні деякі ідеологи вважають антирелігійну пропаганду одним з першочергових завдань комуністів. При цьому ігнорують те, що після соціалістичного періоду вплив церков у суспільстві набагато слабший, ніж сто років тому, розширилися позакультові форми їх діяльності, у світогляді віруючих поєднуються релігійні погляди і світські знання тощо. Щоб зрозуміти шкідливість лівацько-догматичної точки зору, слід керуватися ленінськими настановами. Принципову непримиренність марксистського вчення до релігії він вважав особливо важливою, а виявлення її, без будь-яких компромісів і поступок – обов’язковими для кожного комуніста. В.І.Ленін писав:” Ми вимагаємо, щоб релігія була приватною справою щодо держави, але ми ніяк не можемо вважати релігію приватною справою щодо нашої власної партії” [Ленін В.І. ПЗТ, т. 12, с.133]. Комуністи, як матеріалісти, мають бути не споглядачами, а переконаними атеїстами, боротися з релігійною ідеологією, до того ж робити це вміло, науково, в інтересах революційного руху [див. там же, т. 17, с.392, 394]. Коли йдеться про об’єднання і мобілізацію усіх сил народу, союз усіх пригноблених, недопустиме роз’єднання трудящих на релігійному ґрунті (а саме цього всіляко добивається влада в Україні). Пропаганда атеїзму покликана бути оптимальною, підпорядкованою головному в соціально-класовій боротьбі, релігійність при цьому не має перешкоджати розгортанню визвольного руху. Якщо у віруючого не має розходжень з політикою партії в інших питаннях, він може стати членом КПУ. В її нинішньому Статуті відсутня вимога “боротися з релігією” загалом [див.: Статут Комуністичної партії України, затверджений I з’їздом 19 липня 1993 року, зі змінами та доповненнями, внесеними II (XXX) з’їздом КПУ 12 березня 1995 р., п. 2]. Головне – добиватися досягнення програмних цілей, соціалістичної спрямованості розвитку суспільства. Сьогодні в ла-

вах КПУ є віруючі, окремі з них обрані секретарями первинних осередків, входять до виборних партійних органів, вони, як правило, сумлінно виконують доручення. Це не “зрада принципів” чи відхід від традицій партії. За реставрації капіталізму знов актуальна ленінська настанова дожовтневого періоду: “ Ми повинні не тільки допускати, але суґубо залучати всіх робітників, які зберігають віру в бога, в с.-д. партію, ми безумовно проти найменшої образи релігійних переконань, але ми залучаємо їх для виховання в дусі нашої програми, а не для активної боротьби з нею” [Ленін В.І. ПЗТ, т. 17, с.396].

Після того, як В.І.Ленін висловив ці поради, суспільна ситуація в країні змінювалась. Церква була відділена від держави і школа від церкви. Більшість радянських людей стали вільнодумцями. Ця тенденція останніми роками зламана, однак не подолана. Тому в державно-правовому відношенні КПУ виступає за свободу совісті, в ідеологічному – розвиває і пропагує марксистсько-ленінське вчення, суттєвою рисою якого є науковий атеїзм, а у внутріпартійному житті виховує у своїх послідовників готовність і вміння здійснювати демократичну, колективно вироблену політику серед населення. За такого підходу нині головне – не абстрактне галасування навколо релігії, а цілеспрямована боротьба за усунення такої влади, що підтримує і використовує церкви в своїх егоїстичних цілях, зосередження уваги і зусиль людей на досягнення кращого земного буття, подолання тих глибинних причин, що штовхають їх на звернення до потойбічних, надприродних сил. Ніхто в КПУ не хапається “за ряси антикомуністичних ієрархів УПЦ”, не йде на поступки їм з світоглядних проблем. А шукати порозуміння з ними в окремих політичних, життєвих питаннях, співпрацювати при захисті елементарних прав і свобод з впливовими соціальними інститутами (а не ідеологією чи культовим комплексом) – корисно і розумно. Це не проста діалектика, однак засвоювати і творчо застосовувати її в мінливій історичній ситуації – обов’язок і покликання партії комуністів.

Критикам політики КПУ нагадаємо прописну істину: Леніна слід читати і розуміти з принципово відмінних конкретно-історичних умов – дореволюційної пори, радянського періоду і нинішніх. Методологічне значення зберігає ленінська настанова, висловлена у статті “Соціалізм і релігія”, про те, що не можна в жодному разі “збиватися на абстрактну, ідеалістичну постановку релігійного пи-

тання “від розуму”, поза класовою боротьбою”. І нині безглуздо думати, начебто в суспільстві, побудованому на безкінечному гнобленні і огрубінні робочих мас, можна чисто проповідницьким шляхом розсіяти релігійні забобони. А як злободенно звучить відомо ленінська оцінка єдності трудящих в революційній боротьбі за створення раю на землі, що важливіша за єдність думок про рай на небі! Підтримуючи зближення з партією комуністів пролетарів, які зберегли ті чи інші залишки старих передсудів, і підкреслюючи необхідність проповіді наукового світобачення, В.І.Ленін підкреслював: це зовсім не означає, щоб “висувати релігійне питання на перше місце, зовсім йому не належне”. Він не допускав розпорошення сил класової боротьби “задня третьорозрядних думок чи нісенітниць”, які, до того ж, швидко втрачають будь-яке політичне значення. Спробам буржуазії розпалювати релігійну ворожнечу, аби відвернути в цей бік увагу мас від злободенних житейських проблем, реакційній політиці розпорошення трудящих і сьогодні треба протиставити по-ленінському “спокійну, витриману і терпеливу, чужу будь-якому розпалюванню другорядних розбіжностей, проповідь пролетарської солідарності і наукового світобачення”.

Рішуче виступаючи проти будь-яких форм ненаукової ідеології, в т.ч. релігійно-ідеалістичної, КПУ веде пропаганду діалектико-матеріалістичного світогляду, добивається забезпечення свободи совісті громадян (адже це їх приватна справа і законне право), рішуче викриває залежність церков від влади і капіталу, спроби клерикалізації, реакційну (а не будь-яку) діяльність духовенства, використання церков імперіалістичною буржуазією, усіма антикомуністичними силами. Що ж до віруючих та байдужих до релігії, то КПУ захищає їх громадянські права і насущні інтереси, залучає до протестного руху, інших форм класової боротьби, бо саме участь у ній є найкращою школою політичної освіти та соціальної активності в умовах експлуататорського ладу. Це, на наше переконання, творчий підхід до виконання ленінської вказівки про необхідність висунення боротьби з релігією на перший план, про необхідність єдності дій трудящих, незалежно від їх світоглядних орієнтацій, етноконфесійної належності. Не забуваймо і те, що перебільшення ролі релігійності в нинішньому українському соціумі, форсування, за віджилою термінологією, боротьби з “мракобіссям”, заторкує глибинні почуття віруючих, живить у них

підозрілість, недовіру, образи, спричиняє самозахист і врешті-решт веде до зміцнення релігійності.

Це зрозуміло. Адже світогляд віруючого заангажований, залежний від домінуючої в ньому релігійної складової. Тому він чутливо, болісно реагує на зовнішнє втручання, а тим більш на критику. При цьому віруючий уникає раціонального з'ясування суті того, про що у ній йдеться: яка форма релігії розглядається, що саме з її комплексу мається на увазі, коли історично, за яких умов відбувалися розглядувані явища, події і т.д. (До речі, подібної методики дотримуються нині й критики атеїзму, відкидаючи його загалом, огульно, без належної конкретизації).

Сьогодні потрібен високий науковий рівень утвердження атеїзму. Як вчив В.І.Ленін, проти будь-якого ідеалізму і фідеїзму матеріалістична філософія повинна виступити в союзі з природознавством; атеїстичну пропаганду слід вести всебічно і доступно, гуманно й диференційовано. В умовах триваючого зниження освітнього і культурного рівня трудящих, інтенсивного нав'язування масам аполітичності й містики, треба знайомити людей зі знаннями “з найрізноманітніших галузей життя, підійти до них і так і сяк для того, щоб їх зацікавити, пробудити їх від релігійного сну, розворушити з найрізніших сторін, найрізнішими способами і т.п.” [Ленін В.І., ПЗТ, т. 33, с.195]. Та й методика, стиль, мова цієї роботи повинні бути сучасними – компетентними, доброзичливими, етичними. Їх модель маємо виробляти спільно, вдумливо. Визначальне значення про цьому належить загальному рівню і спрямуванню діяльності усіх ланок КПУ [докл. див.: І.Мигович. Ідеологічна робота і майбутнє партії // Комуніст України, 2008, № 2–3, с.77–82].

Загалом сьогодні склалася принципово нова ситуація у взаємовідносинах партії та релігійної громадськості.. Більшість віруючих України вважають себе православними християнами. Це позначається на громадській думці, політичних уподобаннях, поведінці виборців тощо. Загальновизнаний факт: в електораті КПУ переважають проправославні настрої. Все більше віруючих вступають до нашої партії, бо переконуються: саме вона найбільш послідовно відображає насущні інтереси трудівників, т.ч. прихильників православних церков. Очевидно і те, що певна частина духовенства, не бажаючи “псувати” стосунки з владою, уникає співпраці з комуністами, ігнорує наші заклики об'єднатися в боротьбі за грома-

дянські права, національні традиції і духовність в ім'я майбутнього України, обмежуються внутріконфесійними справами.

Та логіка життя все більше переконує в тій істині, що віруючі люди розділені на експлуататорів і пригноблених. Тому КПУ звертається до всіх трудящих, включно з прихильниками релігії: існує об'єктивна потреба і реальна можливість взаєморозуміння і спільних зусиль для виведення з кризи та для прогресивного розвитку України. Для цього потрібна велика, вдумлива робота. Динамічні суспільні умови спонукають партійні організації і церкви віднаходити такі форми взаємодії, з допомогою яких і комуністи, і віруючі зможуть успішніше розв'язувати нагальні проблеми збереження української нації, її духовного відродження і справедливого, гуманістичного поступу.

Не можна огульно відкидати будь-який традиційний елемент духовної культури. В цивілізованому суспільстві мають право на існування і релігія, і вільнодумство. Тож хибна і шкідлива будь-яка упередженість, а тим більше обмеження, дискримінація когось за світоглядною ознакою. В майбутньому людство залишить і розвиватиме все найкраще з власного духовного розвитку. Це буде, очевидно, розумний і органічний синтез новітніх знань, багатих естетичних смаків, гуманних моральних норм. А поки що маємо розмаїтий плюралізм думок, інтересів і уподобань, типів поведінки. Сучасний глобалізований світ повний суперечностей, боротьби, катаклізмів. Щоб орієнтуватися в ньому, важливо кожному збагачувати світогляд, формувати в собі глибокі ідейні переконання, розвивати політичну культуру і громадянську активність. Поки на землі існують протилежні класи, основою цього процесу буде класовий підхід. Він передбачає усвідомлення свого соціального становища, насущних інтересів, шляхів їх забезпечення у край розшарованому поляризованому українському соціумі.

Пролетарський гімн “Інтернаціонал” (сучасна пісня пісень), зокрема, набатом, віщо каже:

Ніхто не дасть нам порятунку –

Ні бог, ні цар, ані герой...

Царів змінили президенти й олігархи, боги виявляються безсилими наблизити “царство свободи народів”, а героями можемо і маємо стати самі. В КПУ, інших лівих партіях зростає когорта борців за інтереси експлуатованих, гноблених, зацькованих капіталістами і їхньою владою “пересічних українців”. Марно спо-

діватися на потойбічні, надприродні сили тоді, коли в хаті розперезалися і чинять наругу реальні визискувачі, свавілля і жадоба яких не мають меж. Для закріплення свого панування буржуазія завжди вдається по допомогу релігії, містики, обскурантизму.

Комуністи ж, виступаючи за об'єднання трудящих на боротьбу з капіталізмом, шукають союзників серед усіх пригноблених, експлуатованих. До релігії ми ставимося як до приватної справи людини. Але не відмовляємося від нашого науково-матеріалістичного світогляду. Керуючись ним, маємо допомагати віруючим звільнитися від ілюзій, покірливості і пасивності, примирення з свавіллям буржуазії і можновладців.

Повинні враховувати, що діяльність керівництва церков, духовенства не завжди співпадає з інтересами і настроями пастви. Так, для верхівки УПЦ-КП притаманні прозахідні, антиросійські орієнтації, націоналістичні наміри, колабораціонізм стосовно влади. Останнім часом і серед єпископату канонічної УПЦ помітна еволюція в цьому напрямку. Декларуючи прихильність православної східнослов'янської цивілізації, священний синод цієї Церкви 11 листопада 2008 р. прийняв звернення з нагоди “75-ї річниці Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.” Цей документ схвально сприйнятий помаранчевими політиками, бо відповідає духові і букві стандартних ющенківських звинувачень на адресу радянської влади, включаючи і звинувачення в геноциді. “Штучний голод”, “ціннічне вбивство мільйонів своїх громадян”, “репресії комуністичного тоталітаризму”, “повне духовне рабство” – це висловлювання не офіційної пропаганди, а оцінки синодального документу. Його автори проігнорували комплекс причин масового голоду 30-х років, наступні досягнення УРСР, вимушений захист трудящих від чисельних внутрішніх і зовнішніх ворогів. До речі, в гострій класовій боротьбі початку ХХ ст. православна церква не стояла осторонь, а під прикриттям ефемерних “божественних” цінностей благословляла інтервентів, куркулів та інших експлуататорів, довго протистояла становленню “богоненависної” радянської влади. І сьогодні верхівка УПЦ нейтрально спостерігає свавілля режиму й муки рядових віруючих. Загалом вона почувається сьогодні в Україні привільно. Ієрархи і рядове духовенство, ревно сприймаючи явні симпатії і пріоритетну підтримку націоналістичною владою УПЦ-КП та греко-католиків, доводять правлячому режиму терпіння і лояльність, не в останню чергу антикомуністичною риторикою, по-

літичною сервільністю (приспосованством), автономістськими устремліннями. Тому слід розрізняти правовий статус, політичні позиції керівництва церков і насущні життєві інтереси трудящих – незалежно від світоглядних орієнтацій, соціального стану тощо.

Молодим комуністам і соціалістам важливо добре орієнтуватися в світоглядних питаннях, бачити суперечливу природу сучасної релігії, доброзичливо ставитися до віруючих, єднатися з ними і разом добиватися кращого земного життя свого і гідного майбутнього для дітей і внуків. Хай усім нам у цьому сприяють наукові знання, віра в комуністичні ідеали, подвижництво і самовідданість в священній і справедливій боротьбі. Нарешті, врахуємо і те, що нинішній Патріарх Московський і всієї Руси Кирило засудив політику царської Росії, яка призвела до суспільної деградації, позитивно оцінив здобутки соціалізму в духовній сфері. Необхідно визнати, підкреслив він, що формально атеїстично радянська ідеологія сприяла розвитку в людських серцях чисто християнських якостей колективізму, безкорисливості, милосердя, працьовитості, чесності, любові до ближнього [див.: “Киевский Вестник” за 31 січня 2009 р.]. В інтерв’ю першому російському каналу, будучи ще митрополитом, на запитання “Коли людина почуватиметься посправжньому щасливою, морально і матеріально задоволеною?”, владика відповів: “Коли буде жити за Біблією і при комунізмі” [“Комуніст” за 24 липня 2009 р.].

Сумні реалії капіталістичної дійсності, особливо згубні наслідки глобальної фінансової кризи, наочно переконують в тому, що потреби людини може оптимально задовільнити тільки соціалістичне суспільство. Саме життя переконує людей найманої праці в тому, що гідне майбутнє – за соціалізмом. Керівник Центру суспільних наук Московського університету ім. Ломоносова академік Юрій Осипов стверджує: “Соціалізм живий і як ідея, і як реальність. Це феномен не тільки минулого, а й сьогодення, і майбутнього. Соціалізм – ... велике очікування людства. Капіталізм звертається до порочної природи людини, соціалізм – до її ідеальної природи” [“Комуніст” за 27 березня 2009 р.]. Науковий атеїзм – дієва сила творення суспільства на гуманних, справедливих соціалістичних засадах.

Рекомендована література

Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О религии. М. Политиздат, 1975, 440 с.

Конституція України. К., Парламентське видавництво, 2002, 72 с.

Програма і Статут Комуністичної партії України. К., Комуніст, 1996, 64 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1992 – 2005). К., Преса України, 2005, 720 с.

Атеистический словарь. М., Политиздат, изд. II, 1984, 512с.

Бабий М.Е. Проблемы свободы совести в современной идеологической борьбе. К., Вища школа, 1986, 168 с.

Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. М., Политиздат, 1988, 284 с.

Крывелев И.А. Библия: историко-критический анализ. М., Политиздат, 1982, 256 с.

Научный атеизм: уч. пособие. М., Политиздат, 1988, 304 с.

Основи наукового атеїзму. За ред. М.С.Гордієнка. К., Вища школа, 1985, 222 с.

Релігієзнавчий словник. За ред. А.Колодного і Б. Лобовика. К. “Четверта хвиля”, 1996, 392 с.

Симоненко Петр. Государство, религия, народ и коммунизм. Сб. статей и интервью. К., 2005, 132 с.

Ткаченко Г.С. Информационно-психологическая война. К., 2008, 300 с.

Харьковеценко Є.А. Релігієзнавство: підручник для ВНЗ. К., 2007, Наук. думка, 380 с.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

КІЛЬКІСТЬ релігійних громад, що діють в Україні

№ п/п	Церкви та релігійні організації	01.01 1993 р.	01.01 2009 р.	+/-
I. ПРАВОСЛАВ'Я				
1.	Українська православна церква	5473	11539	+6066
2.	Українська православна церква-Київський патріархат	–	4128	+4128
3.	Українська автокефальна православна церква	1490	1184	–306
4.	Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода)	44	59	+15
5.	Руська православна старообрядницька церква (безпопівська згода)	14	12	–2
6.	Російська вільна православна церква (закордонна)	8	28	+20
7.	Російська істино-православна церква	1	30	+29
8.	Інші православні	9	91	+82
II. КАТОЛИЦИЗМ				
1.	Українська греко-католицька церква	2644	3570	+926
2.	Римсько-католицька церква	452	907	+455
III. ПРОТЕСТАНТИЗМ				
1.	Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів	1127	2550	+1423
2.	Релігійні організації колишньої Ради церков ЄХБ	44	49	+5
3.	Інші релігійні організації ЄХБ	1	249	+248
4.	Євангельські християни	14	264	+250
5.	Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників	555	1555	+1000
6.	Союз вільних церков християн євангельської віри	19	180	+161
7.	Церква євангельських християн в дусі апостолів в Україні	–	20	+20
8.	Релігійні організації Союзу Церкви Божої України	–	86	+86
9.	Релігійні організації Божої Церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах)	–	68	+68
10.	Український центр об'єднаної церкви ХВС	–	143	+143
11.	Інші релігійні організації ХВС	–	462	+462
12.	Церкви Повного Євангелія	3	616	+613
13.	Українська християнська євангельська церква	–	162	+162
14.	Релігійні організації Церкви Живого Бога	–	50	+50

15.	Інші харизматичні релігійні організації	17	444	+427
16.	Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	277	1044	+767
17.	Церква АСД реформаційного руху	18	43	+25
18.	Свідки Єгови	373	1055	+682
19.	Релігійні організації Церкви Христа	–	110	+110
20.	Новоапостольська церква	–	58	+58
21.	Церква Ісуса Христа святих останніх днів	2	54	+52
22.	Пресвітеріанська церква	–	71	+71
23.	Закарпатська реформатська церква	91	114	+23
24.	Німецька євангелічно-лютеранська церква	5	39	+34
25.	Українська лютеранська церква	–	41	+41
26.	Інші лютеранські церкви	–	17	+17
IV. ІУДАЇЗМ				
1.	Об'єднання іудейських релігійних організацій України	–	77	+77
2.	Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій	–	10	+10
3.	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України	–	107	+107
4.	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	–	49	+49
5.	Інші іудейські релігійні організації	40	25	–15
V. ІСЛАМ				
1.	Духовне управління мусульман України	–	71	+71
2.	Незалежний духовний центр мусульман України	–	18	+18
3.	Духовне управління мусульман Криму	–	959	+959
4.	Незалежні релігійні організації мусульман	32	87	+55
VI. ІНШІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ				
1.	Вірменська апостольська церква	4	27	+23
2.	Релігійні організації Товариства Свідомості Кришні	13	37	+24
3.	Релігійні організації буддистів	7	53	+46
4.	Інші релігійні організації орієнталістського напрямку	1	52	+51
5.	Релігійні організації Рідної української національної віри	3	52	+49
6.	Інші релігійні організації язичників	–	57	+57
7.	Релігійні організації караїмів	2	12	+10
8.	Інші окремі, незалежні релігійні організації	7	295	+288
9.	Міжконфесійні релігійні організації	–	3	+3
10.	Закордонні релігійні організації	–	–	–
ВСЬОГО:		12790	33083	+20293

Таблиця 2

**Загальна кількість релігійних громад
по регіонах станом на 1.01.09**

Місце	Регіон (область)	Всі релігійні громади
1.	Львівська	2798
2.	Хмельницька	1705
3.	Тернопільська	1655
4.	Вінницька	1946
5.	Закарпатська	1756
6.	Київська	1556
7.	Донецька	1524
8.	Рівненська	1429
9.	Волинська	1438
10.	Автономна Республіка Крим	1996
11.	Івано-Франківська	1263
12.	Житомирська	1275
13.	Одеська	1168
14.	Черкаська	1195
15.	Дніпропетровська	1142
16.	Чернівецька	1202
17.	м.Київ	796
18.	Полтавська	944
19.	Запорізька	909
20.	Чернігівська	869
21.	Херсонська	853
22.	Луганська	727
23.	Сумська	725
24.	Миколаївська	695
25.	Харківська	791
26.	Кіровоградська	617
27.	м. Севастополь	109
	Всього	33083

**П'ять найбільш поширених конфесій
у кожному регіоні України (на 01.01.2009р.)***

Регіон (область)	1	2	3	4	5
Автономна Республіка Крим	Мусульмани, 49,4 %	УПЦ, 25,4 %	Баптисти, 3,7%	Свідки Єгови, 3,6%	Християни віри євангельської, 3,5%
Вінницька	УПЦ, 46,7 %	УПЦ-КП, 11,7 %	Баптисти, 9,3%	Християни віри євангельської, 4,1%	РКЦ, 6,6%
Волинська	УПЦ, 42,5 %	УПЦ-КП, 22,5 %	П'ятидесятники, 13,6%	Баптисти, 9,1%	Адвентисти сьомого дня, 3,1%
Дніпропетровська	УПЦ, 46,7 %	УПЦ-КП, 10,2%	Баптисти, 9,1 %	П'ятидесятники, 6,2%	Адвентисти сьомого дня, 4,3%
Донецька	УПЦ, 38,6 %	Баптисти, 11,2 %	Українська християнська євангельська церква, 6,7 %	Свідки Єгови, 5,4 %	УПЦ-КП, 5,0 %
Житомирська	УПЦ, 44,4%	УПЦ-КП, 14,9%	Баптисти, 10,6%	РКЦ, 10,6%	Християни віри євангельської, 4%
Закарпатська	УПЦ, 33,4%	УГКЦ, 22,3%	Свідки Єгови, 8,9%	Закарпатська реформатська церква, 6,3%	РКЦ, 5,5%
Запорізька	УПЦ, 34,5%	Баптисти, 14,5%	УПЦ-КП, 10,8%	П'ятидесятники, 4,4%	Свідки Єгови, 3,7%
Івано-Франківська	УГКЦ, 51,1%	УПЦ-КП, 21,9%	УАПЦ, 11%	Свідки Єгови, 3,2%	РКЦ, 2,7%
Кілівська	УПЦ, 40,3%	УПЦ-КП, 22,1%	Баптисти, 11,8%	Адвентисти сьомого дня, 3,4%	Церкви повного євангелія, 3,4%
Кіровоградська	УПЦ, 34 %	Баптисти, 15,2%	УПЦ-КП, 11,8%	П'ятидесятники, 8,9 %	Християни віри євангельської, 5,7%

Луганська	УПЦ, 49,9%	Баптисти, 13,1%	Адвентисти сьомого дня, 4,9%	Свідки Єгови, 4,0%	Християни віри євангельської, 2,4%
Львівська	УГКЦ, 53,2%	УПЦ-КП, 15,1%	УАПЦ, 13,9%	РКЦ, 5,1%	П'ятидесятники, 3,1%
Миколаївська	УПЦ, 39,4%	УПЦ-КП, 18,5%	Баптисти, 9,8%	П'ятидесятники, 6,5%	Адвентисти сьомого дня, 3,7%
Одеська	УПЦ, 43,5%	Баптисти, 14,0%	П'ятидесятники, 7,0%	УПЦ-КП, 9,2%	Адвентисти сьомого дня, 4,1%
Полтавська	УПЦ, 43,7%	УПЦ-КП, 15,9%	Баптисти, 8,9%	Християни віри євангельської, 4,5%	Адвентисти сьомого дня, 4,7%
Рівненська	УПЦ, 42,8%	УПЦ-КП, 21,8%	П'ятидесятники, 17,8%	Баптисти, 9,1%	УАПЦ, 1,6%. Адвентисти сьомого дня, 1,6%
Сумська	УПЦ, 53,2%	УПЦ-КП, 16,7%	Баптисти, 12,3%	П'ятидесятники, 4,1%	Адвентисти сьомого дня, 3,9%
Тернопільська	УГКЦ, 46,1%	УАПЦ, 16,8%	УПЦ-КП, 13,5%	УПЦ, 7,3%	П'ятидесятники, 6,1%
Харківська	УПЦ, 36,7%	Баптисти, 14,7%	Свідки Єгови, 10,9%	Адвентисти сьомого дня, 4,5%	Християни віри євангельської, 7,5%
Херсонська	УПЦ, 40,1%	Баптисти, 9,8%	УПЦ-КП, 8,5%	Церква повного Євангелія, 5,7%	П'ятидесятники, 5,5%
Хмельницька	УПЦ, 51,4%	УПЦ-КП, 11,9%	Баптисти, 9,6%	РКЦ, 8,5%	УАПЦ, 4,3%
Черкаська	УПЦ, 43,2%	Баптисти, 15,6%	УПЦ-КП, 12,8%	Адвентисти сьомого дня, 6,5%	УАПЦ, 4,3%
Чернігівська	УПЦ, 59,2%	УПЦ-КП, 12,1%	Баптисти, 9,2%	П'ятидесятники, 2,8%	Адвентисти сьомого дня, 3,1%
Чернівецька	УПЦ, 34, %	УПЦ-КП, 12,6%	Баптисти, 14,9 %	Адвентисти сьомого дня, 9,4, %	П'ятидесятники, 8,5, %
м.Київ	УПЦ, 22,7, %	УПЦ-КП, 12,2, %	Свідки Єгови, 4,8 %	Євангельські християни, 6,5 %	Баптисти, 8,9 %
м.Севастополь	УПЦ, 45,6 %	Баптисти, 8,7 %	Мусульмани, 6,1 %	П'ятидесятники, 6,1 %	УГКЦ, 2,6%; адвентисти сьомого дня, 2,6%; свідки Єгови, 4,4%.

ЗМІСТ

Від автора	5
Суспільний прогрес і свобода людини	7
Що таке релігія	19
Україна поліконфесійна	33
Що живить релігійний ренесанс	54
Реанімація клерикального націоналізму	73
Атеїзм в системі духовної культури	94
Свобода – яка і для кого?	125
Ніхто не дасть нам порятунку...	141
Рекомендована література	151
Додатки	153

Науково-популярне видання

МИГОВИЧ Іван Іванович

СВОБОДА СОВІСТІ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Редактор В.С. Дзьобак
Дизайн і верстка Н.Б. Пчельник

Підписано до друку 20.08.2009. Формат 60 x 84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,8. Ум.-друк. арк. 10,0. Наклад 450 прим. Зам. №159
Віддруковано в ІВЦ ВГО “Інтелігенція України за соціалізм”
04070 м.Київ, вул.Борисоглібська, 7.

